

למקומו של שפינוזה בהערותיו של ר' יוסף רוזין על גיליונות מורה הנבוכים

ישראל אורי מייטליס*

א. פתיחה ורקע

ר' יוסף רוזין (1858-1936), הנודע בכינויו 'הרוגוצ'ובר'¹ על שם העיר רוגוצ'וב (Рогачёв) בבלרוס שבה נולד, כיהן כרבה החסידי של העיר דווינסק שבבלטווייה והיה מחבר פורה בכל מקצועות ההלכה. ספריו קרויים 'צפנת פענח'². אחד האלמנטים הייחודיים בכתיבתו ההלכתית ובפרשנותו לתלמוד היה שימוש בפילוסופיה של ה'מורה נבוכים' במסגרת כתיבה זו.³ כבר בחייו ובימים שלאחר פטירתו, בשנות השלושים של המאה הקודמת, עמדו על יסוד ייחודי זה הכותבים על אודות הרוגוצ'ובר בעיתונות היידית.⁴ בראשית המחצית השנייה של המאה הקודמת ציין ר' שלמה יוסף זיין במאמר מכוון שכתב על אודות משנתו של הרוגוצ'ובר, כי האחרון אף הזכיר בעבר חיבור מיוחד שהוא כתב על מורה הנבוכים.⁵ באותם הימים שבהם כתב הרב זיין את הדברים לא נודע מה עלה בגורלו של חיבור זה. שנים בודדות לאחר מכן, בשנת 1957, גילה הרב כשר כתבים של הרוגוצ'ובר שהוברחו בזמן מלחמת העולם השנייה לארה"ב, וביניהם הערות של הרוגוצ'ובר על גיליונות מורה הנבוכים, והחל להדפיסם.⁶ אומנם לא ברור אם ההערות האלה הן הן החיבור

* המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון. אני מודה מקרב לב לפרופ' יהונתן גארב, לפרופ' עודד ישראלי, לפרופ' דניאל לסקר, לז"ר חיים מחלב, לפרופ' יצחק מלמד ולד"ר שלום צדיק, שיעצו, קראו, העירו, הפרו ודייקו. בשל היותו ידוע בכינויו זה אף אני אקרא לו כך במאמר.

¹ ספריו החלו לצאת בשנת תרס"ג (צפנת פענח על ארבעת חלקי הרמב"ם ז"ל, חלקים א וב, ורשה תרס"ג), וממשיכים לצאת עד היום מכתב ידו, חלקם מכתבי היד שיוזכרו להלן בהערה 6.

² ראו בעיקר ר' מנחם מנדל כשר, מפענח צפונות, ירושלים תשל"ו; יצחק ברנד, 'פילוסופיה בשירות ההלכה – עיון בבעיית האישיות המשפטית', בתוך: אבינעם רוזנק (עורך), הלכה מטה-הלכה ופילוסופיה, ירושלים תשע"א, עמ' 225-187; ישראל אורי מייטליס, 'מלמדנות פילוסופית ללמדנות חסידית: מר' יוסף רוזין לר' מנחם מנדל שניאורסון', דעת 85 (תשע"ח), עמ' 444-425; הנ"ל, "'שינוי פתאומי' ו'שינוי הדרגי': מפרשנות ימי הביניים למורה נבוכים ועד למתודה למדנית במאה העשרים', דיני ישראל לב (תשע"ח), עמ' 186-161.

³ א' אלימלך כתב על כך כשנה לפני הסתלקותו של הרוגוצ'ובר. ראו מאמרו 'דער גרעסטער רמב"ם קענער פון אונזער צייט' בדי פאסט (לונדון) 221, ל' שבט תרצ"ה. הלל צייטלין כתב על כך כמה ימים לאחר הסתלקות הרוגוצ'ובר ב'דער מאמענט' הוורשאי. מאמר זה תורגם ופורסם בשבועון כפר חב"ד. ראו הלל צייטלין, 'הסביבה שבה גדל העילוי מרוגוצ'וב זצ"ל', תרגום: יהושע מונדשיין, כפר חב"ד, גליון 893 ('א אדר תש"ס), עמ' 60.

⁴ ראו ר' שלמה יוסף זיין, אישים ושיטות – שורת מאמרים על אישי הלכה ושיטותיהם בתורה, תל אביב תשי"ב, עמ' 82.

⁵ להלן סיפור מציאת הכתבים: ר' מנחם מנדל כשר, כאשר התגורר בארה"ב בשל ניהולו את הפרויקט המונומנטלי של 'תורה שלמה', פגש באקראי אדם בשם זאב ספרן. ספרן סיפר לו כי בידי אימו אלפי צילומים זעירים, שלפני שנים צילמה בתו של הרוגוצ'ובר, רחל ציטרון, ביחד עם קרוב משפחה של ספרן וממלא מקומו של הרוגוצ'ובר ברבנות דווינסק, ר' זאב ספרן-פוקס, שמכילים הערות של הרוגוצ'ובר על גיליונות ספרים תורניים. ציטרון נסעה במיוחד מארץ ישראל לדווינסק חרף רוחות מלחמת העולם השנייה, שנשבו באותם הימים, במטרה להציל את כתבי אביה, ולשם מטרה זו היא וספרן-פוקס שלחו את צילומי הכתבים, חבילות חבילות, מדווינסק אל קרובי משפחתו של ספרן-פוקס שבארה"ב. ימים ספורים לאחר המשלוח האחרון הגיעו הנאצים לדווינסק; שנה מאוחר יותר נרצחו ציטרון וספרן-פוקס בידיהם של הנאצים. צילומי הכתבים שעליהם הם מסרו את נפשם עמדו בבית משפחת ספרן כאבן שאין לה הופכין. בני משפחת ספרן אומנם פנו לכמה מוסדות ציבור ולמספר רבנים על מנת שיעזרו להוציא את הצילומים לאור, אך אלו השיבו ריקם, שכן איכות הצילומים הזעירים, שצולמו בחופזה והיטשטשו עם השנים, לא אפשרה

האבוד של הרוג'ובר על מורה הנבוכים שהרב זוין הזכיר את קיומו.⁷ אולם בשנת תשכ"ה (1965) הוציא הרב כשר (שלא סבר כי הערות אלה הן החיבור האבוד)⁸ לאור את ההערות האלה, בתוספת התייחסויות נוספות של הרוג'ובר למורה נבוכים שלוקטו מספריו האחרים, תחת הכותר: 'צפנת פענח מורה נבוכים'. תהיינה הערות אלה אשר תהיינה, חיבור זה נחשב מאז לפירושו של הרוג'ובר על מורה הנבוכים.⁹

חיבור זה כלל הערות של הרוג'ובר לא רק על דברי הרמב"ם עצמו במורה נבוכים אלא גם על דברי פרשני המורה שהודפסו במהדורת המורה שהייתה ברשותו. אומנם מי שעקב אחר פרסומו של הרוג'ובר שהודפסו עד אותם ימים נחשף לכך שהרוג'ובר ידע להתייחס לפחות לחלק מפרשני מורה הנבוכים, שהודפסו במהדורות ה'קלסיות' של מורה הנבוכים וכללו תחילה את שם טוב ואפודי ומאוחר יותר גם את אשר קרשקש ולבסוף גם את פירושו של אברבנאל.¹⁰ אולם הערותיו של הרוג'ובר על גיליונות מורה הנבוכים לא נכתבו על מהדורות אלה אלא על המהדורה שהודפסה בזולצבאך תקפ"ח, שראשיתה במהדורת ברלין תקנ"א.¹¹ חלקו הראשון של המורה

לפענח כראוי את כל הנכתב בהם. הרב כשר ביקש לגאול את הכתבים, הקים את 'מכון צפנת פענח' והחל להוציא את הכתבים לאור. התגלה אז כי קבוצת צילומים מבין אלפי הצילומים הזעירים שקיבל הרב כשר ממשפחת ספרן, היו הערות של הרוג'ובר על גיליונות מורה הנבוכים. לסיפור המלא של הצלת כתביו של הרוג'ובר וגילויים ראו 'תולדות הצלתם של כתבי הצפנת פענח' ותולדות התגלות כתבי צפנת פענח בארצות הברית, שנרשמו בתחילת צפנת פענח על מסכת מכות, ניו-יורק תשי"ט, בידי הרב מנחם מנדל כשר. כן ראו אצל ר' אורי רדמן, 'תולדות חייו', בתוך: חידושי הרב ציטרון-קטרוני, פתח-תקווה תש"ע, עמ' 114-116.

⁷ נחלקו בכך העוסקים בתורתו של הרוג'ובר. לפי ר' מנחם מנדל כשר, במבוא לצפנת פענח דברים ב ומורה נבוכים, ירושלים תשכ"ה, ור' פנחס טייץ ב'מבוא השער' לצפנת פענח כללי התורה והמצוות, ירושלים תשמ"ו, עמ' V, ברור כי החיבור על מורה הנבוכים שאותו מזכיר הרב זוין אבד. לעומת זאת ברנד, פילוסופיה בשירות (לעיל הערה 3), עמ' 203, הערה 75, כותב כי ישנה סבירות שהערות אלה הן הן החיבור על המורה שהזכיר הרוג'ובר לפני הרב זוין.

⁸ ראו בהערה הקודמת.

⁹ גישה זאת תואמת את מגמתו של הרב כשר, שכאמור לא זיהה את ההערות האלה עם החיבור שהזכיר הרב זוין, לשחזר כביכול את ספריו האבודים של הרוג'ובר. ראו את דבריו בהקדמה לספר 'צפנת פענח: כללי התורה והמצוות', שלוקט מכתביו הנדפסים של הרוג'ובר על הרמב"ם: 'רבינו [=הרוג'ובר] כותב באחת מתשובותיו שחיבר ספר בשם 'כללי התורה והמצוות'. בין כתבי היד המרובים שבידינו לא מצאנו ספר זה. אמרנו: שם זה ראוי הוא לספר זה שיש בו ביאור כללי התורה ופרטי מצותיה' (הקדמה לצפנת פענח: כללי התורה והמצוות, ירושלים תשכ"ז).

¹⁰ ראו מכתבו כנגד תנועת המזרחי שפורסם ב'הפלס', שנה חמישית חוברת שלישית, ברלין תרס"ה, עמ' 138, שם הוא מזכיר את תנועת המזרחי, ותוך שהוא דורש את שמם לגנאי ב'דרך צחות' הוא מפנה לדברי הפרשן שם טוב בן יוסף אבן שם טוב: 'דרך צחות אני אומר עליהם מה דאיתא ב"ב דף כ"ה, ע"א לכל רוחתא וכו' דמורי בה וכו' ובירושלמי ברכות פ"ד ה"ה עיי"ש לכל רוחות וכו' ועיי"ש המפרש ש"ט [=שם טוב] במורה גבי פלוסופיא המזרחית עיי"ש דעיקר מגמתם להקטין האמונה בנסים רק בדרך הטבע ר"ל מהאי דעתא'. המקור הראשון שהוא מביא בדרשה זו על ה'מזרחי' הוא מן התלמוד הבבלי, בבא בתרא כה ע"א, שם מתואר כיצד רב ששת שהיה 'סגי נהור', מבקש משמשו שיעמיד אותו בתפילה מול כל אחת מרוחות השמיים לבד מרוח מזרחית, זאת משום שהמינים מורים להתפלל לכיוון זה; השני הוא מן התלמוד הירושלמי, ברכות פ"ד ה"ה, שם עולה גם כן כי ניתן להתפלל לכל רוח מלבד לזו המזרחית (ירושלמי, ברכות ד, ה [ח ע"א]). בגרסאות הירושלמי הידועות נכתב 'תניי תמן לכל הרוחות אין מחזירין חוץ מרוח מזרחית', אך לפי הגהות הגר"א [ראו שערי ירושלמי, ורשה תרכ"ו, ט ע"ב] והפני משה [ד"ה 'תניי תמן'] במקום 'אין מחזירין' יש לגרוס 'הן מחזירין' [פני משה] או 'מחזירין' [גר"א]. הרוג'ובר מצטרף כאן אפוא לשיטת ההגהות האלו; ואילו השלישי הוא פירוש 'שם טוב' על מורה הנבוכים, הכותב כי 'אמרו שבי"ס [=בן סינא] חשב שהפלוסופים לא ביארו במופת שיש הנה שכל נבדל ואמרו כי סברתו היתה שהש"י הוא כה בגשם ולכן אמרו שקרא ספרו פלוסופיא מזרחית למה שחברה על דעת אנשי המזרח שחשבו שהא-לוה הוא כה גשמי, יצילנו השם מזאת השגיאה' (פירוש שם טוב למורה נבוכים, ורשה תרל"ב, חלק א, פרק ה [כב ע"ב]). כל ההפניות למורה נבוכים במאמר תהיינה למהדורה זו שבתרגומו של שמואל אבן תבון. אני מפנה למהדורה בתרגומו של אבן תבון, משום שזה היה התרגום שעמד ברשותו של הרוג'ובר). להפניה זו אל הפילוסופיה המזרחית שבדברי הרוג'ובר אתייחס בהמשך המאמר.

¹¹ על מהדורה זו ומגמתה המשכילית ראו גדעון פרוידנטל ושרה קליין-ברסלבי, 'שלמה מימון קורא משה בן מימון: על השמות הרב משמעיים', תרביץ עב, ד (תשס"ג), עמ' 581-582; גדעון פרוידנטל, 'שלמה מימון: פרשנות כשיטת התפלספות', דעת 53 (תשס"ד), עמ' 141-146; אלי גורפינקל, 'חובב ציון קורא את "מורה הנבוכים": הערות והגהות

במהדורה זו נדפס לראשונה על ידי פעיל ההשכלה יצחק אייכל, והוא לווה בפירוש הימי-ביניים והשנוי במחלוקת של ר' משה נרבוני¹² ובפירוש בן העת החדשה 'גבעת המורה' לפילוסוף שלמה מימון, שנמשך כידוע את אורח החיים המסורתי.¹³ את החלקים השני והשלישי של המורה במהדורה זו, שנדפסו לראשונה רק כארבע שנים לאחר שהודפס החלק הראשון, ליווה פירושו של ר' יצחק הלוי סטנוב שהחליף את אייכל כמו"ל של מהדורה זו והחליף את מגמתה של המהדורה.¹⁴ ב'צפנת פענח מורה נבוכים' כמות ההערות המתייחסות לדברי שלושת הפרשנים האלה כמעט שווה בכמותה להערות המתייחסות אל דברי הרמב"ם עצמו.¹⁵

ר' יעקב בכרך למורה הנבוכים ולפירושי נרבוני וסטאנוב, JSIJ 15 (2019) <https://jewish-faculty.biu.ac.il/files/jewish-faculty/shared/JSIJ15/gurfinkel.pdf>, עמ' 4-6.

¹² על פירושו של הנרבוני למורה נבוכים ראו גיתית הולצמן, ביאורו של ר' משה נרבוני למורה נבוכים לרמב"ם, דעת 74-75 (תשע"ג), עמ' 197-236. לביקורת של הפרשנים המסורתיים על פירושו ה'רדיקלי' ראו למשל את דבריו של הרב יוסף קאפח: 'קריאת פירושו של נרבוני גרמה לי צער לא מעט. נראה שהוא היה בעל דעות חורגות מן המסור והמקובל באומה, ואף בדברים יסודיים כגון האמונה בתחיית המתים וכדומה, ולא היה אכפת לי אם היה מבטא את כפירותיו והזיותיו בתור דעות שלו, הנו ככל הפקפקנים הספקנים והכפרנים שבעולם, אך מצער הדבר שהוא מנסה להשחיל את דעותיו כאלו רבנו חלילה סבור כך, ולפעמים נדמה כי בודעין הוא מנסה להתעות את הקורא, ויש להזהר בו' (מורה נבוכים מהדורת הרב קאפח, חלק ראשון, 'ירושלים תשל"ב, עמ' 21). בדומה לכך גם הרוגוצ'ובר כתב על הנרבוני: 'כפר בתורה' [=בתחיית המתים] בכל מכל, ומש"כ בכל רמזי הם כפירה בכל התורה' (צפנת פענח מורה נבוכים [לעיל הערה 7], עמ' תכב). לביקורתו של אברבנאל כנגד הנרבוני, ראו דוד בן-זוון, נבוכים הם: מסע בביאורו של דון יצחק אברבנאל ב'מורה הנבוכים', ירושלים 2015, עמ' 353-354.

¹³ על פירוש גבעת המורה ראו פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות (לעיל הערה 11). לפילוסופיה של שלמה מימון, ראו שמואל הוגו ברגמן, הפילוסופיה של שלמה מימון, ירושלים תשכ"ז. לפי עדותו של מימון 'גבעת המורה' נכתב לבקשת 'חברת שוחרי הטוב והתושיה' של משכילי ברלין (ראו שלמה מימון, חיי שלמה מימון, תרגום: י"ל ברוך, תל-אביב 2009, עמ' 190. וראו שמואל פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב, עמ' 297). אף שהיחס למימון שנמשך כאמור את אורח החיים היהודי-מסורתי היה ממש כאל 'כופר-בעיקר' בקרב הקהילה היהודית המסורתית (ראו גדעון פרוידנטל, התפתחותו של שלמה מימון מהקבלה לרציונליזם פילוסופי, תרביץ פ [תשע"ב], עמ' 106-109), פירושו למורה, שכפי שאזכיר להלן פורסם בעילום שם, עורר הרבה פחות אנטגוניזם מצד הפרשנים המסורתיים בהשוואה לזה (שציינתי בהערה הקודמת) שעורר נרבוני. לדוגמה, הן הרב קאפח הן הרוגוצ'ובר התייחסו גם לנרבוני וגם לגבעת המורה, אך כתבו בהריפות רק נגד הראשון (ראו בהערה הקודמת).

¹⁴ בהקדמתו לחלק השני של המורה הסביר סטנוב כי מגמת פירושו שלו היא פירוש פשוט של מורה הנבוכים, שאותו הוא כתב בעקבות המפרשים הישנים, 'למען ירוץ קורא בו ויבין כוונתו' (הקדמה של סטנוב למורה נבוכים, מהדורת זולצבאך תקפ"ח, חלק שני [א ע"ב]). לדברי סטנוב, מגמת הרמב"ם בחיבורו הייתה 'לבאר ספיקות הדת ולבאר אמת נסתריה לא לצלול במי הפילוסופיא' (שם). לכן אין מגמה זו של הרמב"ם תואמת לחלק מן המפרשים (נראה שהוא מתכוון בזה לנרבוני) ש'הרחיב ביאורו בפילוסופיה האלהיות וצלל במים אדירים עד אין לאל ידינו לעבור בהם כי גאו המים, מה שלא היתה זו כוונת הרב ז"ל [=הרמב"ם] (שם), ובוודאי שלא למגמת 'קצת מפרשים' (כוונתו היא כאן בוודאי לשלמה מימון) שלא 'ללמד יצאו כי אם להראות כחם ועוצם שכלם באלוהות, אלה איפו ברוחב שכלם בקשו להקוות כל מימי בראשית בצלוחית אחת קטנה, הגדילו והוסיפו חכמה ודעות חדשות לא נתפרסמו עדנה בימי הרב ז"ל [=הרמב"ם]. יא"מ] במשפטים בל ידעם הרב ז"ל' (שם). וראו גם דבריו של בן ציון כ"ץ: 'אחרי אשר מיימון היה בדעה אחת עם הפילוסופים האחרונים, לא היתה דעת הרמב"ם מקובלת עליו [...] ביאורו לא היה לפי רוח הקוראים מבין החרדים, ולפיכך לא זכה להתפשטות, ולא נדפס אלא לחלק הראשון של 'מורה נבוכים', אבל המשיכו להדפיס את 'מורה הנבוכים' בפירושו של סאטאנוב. כנראה היתה אז דרישה לספרי הפילוסופיה של קדמונינו' (בן ציון כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה: לתולדות התרבות הישראלית מסוף המאה ה"ט"ז עד ראשית המאה ה"ט, תל אביב תשט"ז, עמ' 255). להתייחסות להבדל שבין הגדרת ההשכלה של אייכל לזו של סטנוב ראו שמואל פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב, עמ' 281. להגדרת מגמת ההשכלה של סטנוב ראו משה פלאי, עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה, בני ברק תשע"ב, עמ' 214-219. לכתבתו של סטנוב על הרמב"ם ראו Nehama Rezler Bersohn, "Isaac Satanow: The Man and His Work, A Study in the Berlin Haskalah", Ph.D. thesis, Columbia University, New York 1975, pp. 52-53.

¹⁵ אני כולל בזה גם את הערותיו על גיליונות ביאור הנרבוני המלא שנדפס בפני עצמו, מהדורת גולדנטל וינה 1852, שהרב כשר הדפיס גם כן כחלק אינטגרלי מ'צפנת פענח מורה נבוכים'.

הרוגוצ'ובר היה רב חרדי שנהג להפגין קנאות כנגד תופעות של חילוניות וכפירה,¹⁶ ובחירתו להתייחס, ולא תמיד בשלילה, אל פרשנים שלא התקבלו בעולם האורתודוקסי המקובל עוררה דיון במחקר הרבני. בשנת תש"ך (1959), לאחר התגלות גיליונותיו של הרוגוצ'ובר על המורה וטרם הוצאתו לאור של 'צפנת פענח מורה נבוכים' הוציא הרב כשר ספר מקיף על שיטתו הלימודית של הרוגוצ'ובר בשם 'מפענח צפונות'. בספר זה התייחס מעט הרב כשר להערות שכתב הרוגוצ'ובר על 'גבעת המורה', שכאמור היו עדיין בכתב יד, וטען כי 'הואיל ולא נדפס שם המחבר [על פירוש גבעת המורה. יא"מ], ודאי לא ידע [הרוגוצ'ובר. יא"מ] מי הוא וקראו: המפרש'.¹⁷ אולם מנגד, ברשימה שפרסם ר' ד"ר צבי הרכבי¹⁸ עם הוצאת 'מפענח צפונות' ושכותרתה: "'צפנת פענח" מסתמך על... "גבעת המורה"', כתב הלה כי 'הרוצה לתלות כי לא ידע הרוגוצ'ובי מיהו ומהו שלמה מימון [...] , אינו אלא מיתמם, במחילת כבודו'.¹⁹ מתוך גיליונותיו של הרוגוצ'ובר על המורה מביא הרכבי שתי ראיות לטענתו, שאין סיבה להניח כי הרוגוצ'ובר היה נרתע מה'אפיקורסות' של מימון.²⁰ הראיה הראשונה: 'שהרי על דברי הנרבוני אומר הרוגוצ'ובי שהם "כפירה בכל התורה כולה", ועם זאת נושא ונותן בדבריו'.²¹ הראיה השנייה: 'שלא לצורך גופו, מביא הרגצ'וב גם את... שפי"נ (שפינוזא), כמובן כדי לבטלו'.²² את דבריו על יחסו של הרוגוצ'ובר לנרבוני, לגבעת המורה,²³ ולשפינוזה בנה הרכבי על פי מה שמצא במפענח צפונות²⁴ עוד בטרם הודפס 'צפנת פענח מורה נבוכים' בשלמותו. אולם בשנת תשכ"ה (1965), מספר שנים לאחר שפרסם הרכבי את רשימתו, יצא לאור ה'צפנת פענח מורה נבוכים', ושם התגלה כי הרוגוצ'ובר ידע להתייחס לשפינוזה לא רק 'כדי לבטלו'. היה זה כאשר התייחס הרוגוצ'ובר לשפינוזים כפי שהוא מתואר ב'גבעת המורה'. אומנם הרכבי שלא ראה את ההתייחסות הזו, נאלץ לבנות את טענתו האמורה רק על התייחסות שלילית של הרוגוצ'ובר לשפינוזה אשר הועלתה בהערותיו של האחרון על פירוש הנרבוני (הואיל והיא בכל זאת התייחסות), אך אין ספק כי ההתייחסות החיובית ל'שפינוזים', שהודפסה ב'צפנת פענח מורה נבוכים', עשויה לתמוך בטענה שביקש הרכבי לטעון ולצבוע בכך את כל גישתו של הרוגוצ'ובר

¹⁶ ראו ענת נבות, בין החילוני למומר הדת בעת החדשה: משנתם ההלכתית של הרבנים הלאומיים – יצחק הלוי הרצוג, ב"צ מאיר עוזיאל ויחיאל ויינברג, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ה, עמ' 54-50.

¹⁷ כשר, מפענח צפונות (לעיל הערה 3), עמ' 13. מימון רק רומז לשמו בהקדמה לפירושו, שאותה חתם בחרוז: 'קורא משכיל אהובי / תדע שמי ושם אבי / בהתבוננך במילת שבי'. המילה 'שבי' היא כמובן ראשי תיבות: שלמה בן יהושע. להשערות על הסיבה שמימון הסתיר כך את שמו ראו פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות (לעיל הערה 11), עמ' 143, הערה 41.

¹⁸ על הרשימה עצמה הוא חתם בשם 'צבי ברכיה'. ראו צבי הרכבי, אבטוביביאוגראפיה, ירושלים תש"ל, עמ' לד.
¹⁹ צבי ברכיה, "'צפנת פענח" מסתמך על... "גבעת המורה"', הצופה 6852, י"ב מרחשון תש"ך, 13.11.59, עמ' 5.
²⁰ את עצם העניין סומך הרכבי על פסיקת הרמב"ם בהלכות קידוש החודש, שלפיה אם דבר הוכח בראיות ברורות, אין זה משנה כלל מי אמרו (רמב"ם, הלכות קידוש החודש יז, כד).

²¹ ברכיה, צפנת פענח (לעיל הערה 19). לדוגמאות להתייחסויות חיוביות של הרוגוצ'ובר לנרבוני ראו להלן בהערות 76 ו-77.

²² שם.

²³ אולם יש להעיר כי הרכבי בונה את דבריו ואת כותרתו "'צפנת פענח" מסתמך על... "גבעת המורה"', על הפניה למפענח צפונות, עמ' 231, שם מוצגים דברים שבשם 'גבעת המורה' כמקור לדברי הרוגוצ'ובר. אלא שהפנייתו של הרב כשר בדברים אלה ל'גבעת המורה' היא טעות, ואינם אלא של יצחק סטנוב (שכאמור לעיל, החליף את פירוש 'גבעת המורה' בחלק השני והשלישי של המורה של מהדורת המורה הנזכרת). על מקור זה של סטנוב לדברי הרוגוצ'ובר ראו מייטליס, שינוי פתאומי (לעיל הערה 3), עמ' 179-180. אלא שכפי שנראה להלן, עם יציאת הערותיו של הרוגוצ'ובר על 'גבעת המורה' לאור מתברר כי עצם דבריו של הרכבי על אודות כתיבה חיובית של הרוגוצ'ובר על 'גבעת המורה' אכן נכונים. ניבא ולא ידע מה ניבא'.

²⁴ ראו למשל כשר, מפענח צפונות (לעיל הערה 3), עמ' 13 הערה ב*.

לתוכן כתיבתו של מימון.²⁵ אולם כעבור שנים רבות מתברר כי בזה לא תמו התייחסויותיו של הרוגוצ'ובר לשפינוזה במסגרת ההערות שכתב לצד פרשני מורה הנבוכים. לאחרונה ניתנה לי גישה לצילומי הערותיו של הרוגוצ'ובר על גיליונות מורה הנבוכים.²⁶ מעיון בהערות גיליתי כי חלקן לא פורסמו ב'צפנת פענח מורה נבוכים', ולמעשה לא פורסמו מעולם. מצאתי כי אחת מההערות שלא פורסמו, שאותה רשם הרוגוצ'ובר לצד 'פירוש מהמלות הזרות' שכתב סטנוב בסוף מהדורת המורה שלו, כוללת התייחסות יזומה נוספת לברוך שפינוזה.²⁷ אומנם לא לגמרי ברור כיצד יש להבין את יחסו של הרוגוצ'ובר לשפינוזה המתקיים בהערה הזו, אך דומה כי כתיבתה מצביעה על כך שהתייחסותו של הרוגוצ'ובר לשפינוזה ולשיטתו הייתה יותר מאשר אקראית ומקריית. את שורות המאמר הבאות בחרתי אפוא להקדיש לבירור התייחסויותיו של הרוגוצ'ובר לשפינוזה ולשיטתו. לאחר קבוצת מחקרים אקדמיים, שהתפרסמו על אודות משנתו של הרוגוצ'ובר והתמקדו בחידושו בהלכה ובהשפעת הספרות ההגותית התורנית עליהם,²⁸ המאמר הנוכחי הוא המחקר האקדמי הראשון המבקש לעסוק בצדדים ממשנתו של הרוגוצ'ובר החורגים כביכול מהיותו איש הלכה ולמדנות (המושפע מספרות הפילוסופיה וההגות). הוספתי את המילה 'כביכול', שכן בהמשך המאמר יתברר כי גם את יחסו לשפינוציזם ניתן יהיה להעמיד במסגרת משנתו ההלכתית-למדנית.

ב. 'השפ'ן הטמא'

כאמור, מקומו של שפינוזה בהערה של הרוגוצ'ובר הוגדר על ידי הרכבי כך: 'שלא לצורך גופו, מביא הרגצ'וב גם את... שפי"נ (שפינוזא), כמוכן כדי לבטלו'. את ההערה רשם הרוגוצ'ובר בעקבות פירושו של נרבוני לדברי הרמב"ם הכותב כי בניגוד לדעת הבריאה של תורת משה, אותה גילה אברהם אבינו על ידי קריאתו בשם 'א-ל עולם', לפי דעת הקדמות של אריסטו 'השם המציאו ברצונו, אבל לא פעל אחר העדר'.²⁹ בעניין קריאתו של אברהם אבינו 'א-ל עולם', מציין נרבוני כי הרמב"ם פירשו במורה ג, כט, שם כתב הנשר הגדול כי זו 'קריאה שכוללת מציאות הא-לוה והתחדש העולם מאתו'.³⁰ מייד לאחר מכן מפרש נרבוני את דברי אריסטו כך: 'ירצה אבל המתחדש מאתו

²⁵ זאת אומרת, ייתכן כי צודק הרב כשר בטענה ההיסטורית, ולפיה לא ידע הרוגוצ'ובר את זהותו של בעל גבעת המורה. ברם בהתאם לכיוון שאליו כיוון הרכבי, יש להניח מהאמור כי גם אם הרוגוצ'ובר היה יודע את זהותו של בעל גבעת המורה, לא בטוח שהיה זה מונע ממנו מלהתייחס לפירושו בדומה לאופן שבו הוא אומנם התייחס אליו.

²⁶ זאת על ידי אחד מצאצאי משפחת ספרן שהצילה את הכתבים (ראו לעיל הערה 6). כוונתי היא למר אבי מלק שפועל למען שימורם והוצאתם של הכתבים, ואני מודה לו על כך מקרב לב. בהזדמנות זו אני רוצה להודות גם לחנן כהן ממחלקת הדיגיטציה של הספרייה הלאומית, שסרק את הצילומים הזעירים במכשור המיוחד של הספרייה, ולרב אברהם ישעיהו בירנהק שסייע לי בפיענוחם.

²⁷ מעיון בצילומי כתב היד נראה כי לפחות חלק מההערות שלא פורסמו בצפנת פענח על מורה נבוכים לא פורסמו בשל איכות ירודה של התצלומים, שלא איפשרה לפענח את הטקסט. אולם הערה זו, יש לציין, צולמה דווקא באיכות טובה, ואף על פי כן לא מצאה את מקומה ב'צפנת פענח מורה נבוכים'.

²⁸ ראו נבות, בין החילוני למומר הדת (לעיל הערה 16), עמ' 31-71, על פסיקתו של הרוגוצ'ובר בדין חליצה במומר; אריאל פיקאר, "כדת משה וישראל": מהות הנישואין בעיניהם של פוסקי ההלכה במאה העשרים: הנישואין האזרחיים כמקרה מבחן, תרבות דמוקרטית 12 (תש"ע), עמ' 207-245, על אודות פסיקתו המקורית של הרוגוצ'ובר בשאלת הנישואין האזרחיים; ברנד, פילוסופיה בשירות (לעיל הערה 3), על הגדרתו של הרוגוצ'ובר למושג 'בנק' לעניין דיני ריבית ועל הטרימינולוגיה הפילוסופית שלו שנקט לצורכי פסיקת הלכה ופרשנות התלמוד בהשפעת הרמב"ם; ישראל אורי מייטליס, 'למדנות וקבלה: להשפעות קבליות וחסידיות על הלמדנות של ר' יוסף רוזין', סידרא ל (תשע"ה), עמ' 93-119 (אציין כי המאמר הנוכחי, העוסק באינטראקציה נוספת של הרוגוצ'ובר עם תורת הקבלה, יתווסף למאמרי זה מ'סידרא', שמראה השפעות קבליות על שיטתו של הרוגוצ'ובר); מייטליס, שינוי פתאומי (לעיל הערה 3), העוסק בהשפעה של פרשנות מורה הנבוכים השמרנית יחסית על כתביו בהלכה.

²⁹ מורה נבוכים, חלק ב, פרק יג (לא ע"א).

³⁰ מורה נבוכים, חלק ג, פרק כט (מב ע"ב). ההדגשה שלי.

ושהנמצאות זורחות מהשפעתו ואורו וסידוריו מהסידור אשר בו.³¹ בפירוש דעת אריסטו על ידי לשון המורה, המתארת את דעת אברהם אבינו, נראה כי נרבוני רומז שלפי הרמב"ם העולם לא חודש על ידי הא-ל אלא מתחדש על ידיו בהתחדשות תמידית.³² על גיליונות ביאור הנרבוני, מהדורת גולדנטל וינה 1852, רשם הרוגוצ'ובר ליד דברים אלה את השורה הבאה: 'הדברים האלו הם קוץ מכאיב לכל בשר',³³ וכפי הנראה היא שיטת פילוסופיה המזרחית הידוע ואח"כ בא הטמא שפ"נ³⁴ והחזיקה, וד' יצילנו מהאי דעתא'.³⁵ שיטת פילוסופיה מזרחית זו המוזכרת באופן שלילי אצל פרשן מורה הנבוכים שם טוב בן יוסף אבן שם טוב,³⁶ אינה מאמינה לפי דברי הפרשן ב'נבדל' וסוברת כי הא-ל הוא 'כח בגשם'.³⁷ במקום אחר השתמש הרוגוצ'ובר בדברים אלה של שם טוב כנגד הפילוסופיה המזרחית על מנת לדרוש ב'דרך צחות' כנגד תנועת 'המזרחי', וכתב על התנועה הציונית-דתית הזו כי 'עיקר מגמתם להקטין האמונה בנסים רק בדרך הטבע' (היינו 'כח בגשם').³⁸ ואילו כאן מזהה הרוגוצ'ובר את אופן החשיבה של פילוסופיה מזרחית זו עם השיטה האימננטית של שפינוזה ועם זיהויו את הא-ל עם הטבע.³⁹ נראה כי גם בתפיסה שמתאר נרבוני – תפיסה של עולם המתחדש על פי 'סידוריו' של הא-ל באופן הכרחי (את העולם 'השם המציאו ברצונו' אך 'לא פעל אחר העדר' שכן לא ייתכן שינוי ברצונו; היינו רצונו מוכרח) – רואה הרוגוצ'ובר את הורדת מושג הא-ל מישות טרנסצנדנטית בעלת רצון חופשי, הנעלית במהותה מגדרי העולם, אל תחומי ההכרח והטבע.⁴⁰ את הערתו זו הותם הרוגוצ'ובר בתפילה

³¹ ביאור נרבוני למורה נבוכים, חלק ב, פרק יג, מהדורת גולדנטל, וינה 1852, כט ע"ב. בהפנייתי לפירוש הנרבוני אציין מהדורה זו בשל העובדה כי מבין שתי המהדורות שאליהן התייחס הרוגוצ'ובר (זו של גולדנטל וזו שבה מופיע פירוש נרבוני רק לחלק א של המורה לצד פירוש גבעת המורה) זו המהדורה היחידה שכוללת את הפירוש המלא של הנרבוני לשלושת חלקי מורה הנבוכים.

³² ראו יאיר שיפמן, מבוא לפירוש נרבוני ל'חי בן יקט'אן' לאבן טופיל, ירושלים תשע"ה, עמ' 95, הערה 413. וראו גם ביאור נרבוני למורה נבוכים, ג, כט.

³³ ייתכן כי דבריו על 'קוץ מכאיב' נובעים ממשחק עם המילה 'שפינוזה', שאותו הוא מזכיר כמה מילים לאחר מכן, שכן המילה Spina פירושה 'קוץ' (ראו שמואל הוגו ברגמן, 'מבוא: ר' שם טוב גפן הוגה הדיעות והפילוסוף', בתוך: שם טוב גפן, הממדים. הנבואה. האדמתנות, ירושלים תשס"ו, עמ', יד, שכותב כיצד שם טוב גפן עברת את השם שפינוזה ל'בן קוץ'). אם אומנם כן הוא, הרי שמשחק מילים זה מצטרף למשחק נוסף של הרוגוצ'ובר עם המילה 'שפינוזה' שאותו נראה כי הוא מכנה כאן 'השפן' (וראו בהערה הבאה). עם זאת יש להסתייג ולומר כי אין השערה זו הכרחית, היות שהרוגוצ'ובר הזכיר את המילים 'קוץ מכאיב' בהערה נוספת שרשם לצד פירושו של נרבוני (ראו צפנת פענח מורה נבוכים [לעיל הערה 7], עמ' תכב, הערה 3. הערה זו מתייחסת לכתוב בצפנת פענח מורה נבוכים, עמ' שסב).

³⁴ כך הוא מכנה את שפינוזה. אומנם במקור המודפס פוענחה המילה כ'שפי"נ', אך מעיון שלי בכתב היד המטושטש בצירוף השוואה למקור הבא שאציג מכתב יד ושבו הוא מזכיר את שפינוזה, נראה כי המילה המופיעה כאן היא 'שפ"ן'.

³⁵ צפנת פענח מורה נבוכים (לעיל הערה 7), עמ' תכב, הערה 5.

³⁶ על הספר האבוד 'פילוסופיה מזרחית' המיוחס לאבן סינא ראו Ryan Szpiech, "In Search of Ibn Sīnā's 'Oriental Philosophy' in Medieval Castile", *Arabic Sciences and Philosophy* 20 (2010), pp. 185-206.

³⁷ ראו פירוש שם טוב למורה נבוכים, חלק א, פרק ה (כב ע"ב). וראו לעיל הערה 10.

³⁸ ראו שם.

³⁹ ראו ברוך שפינוזה, אתיקה, ירושלים תשס"ג, תרגום: ירמיהו יובל, עמ' 280. לא ניתן להתעלם מן העובדה כי טענתו של הרוגוצ'ובר על יחסו של שפינוזה ל'פילוסופיה מזרחית' מהדהדת את טענתו של גאורג וילהלם פרידריך הגל (Hegel), שקשר עוד קודם לכן את שפינוזה למחשבה המזרחית. ראו Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Lectures on the History of Philosophy, Volume 3: Medieval and Modern Philosophy*, trans. E. S. Haldane and Frances H. Simson, Lincoln and London, 1995, p. 252.

⁴⁰ והשוו את דבריו של נרבוני (על דברי אריסטו) 'הנמצאות זורחות מהשפעתו ואורו' (בתמידיות ובמה שמתפרש כבהכרחיות), ללשונו של שפינוזה 'מתוך הכרחיותו [של הא-ל. יא"מ] נובע תמיד [...] הכל [...]'. (שפינוזה, אתיקה [לעיל הערה הקודמת], עמ' 96); וכן את המשך דבריו של נרבוני 'סידוריו [של הנמצאות זורחות. יא"מ] מהסידור אשר בו [בא-ל. יא"מ] לדברי שפינוזה 'לוא יכלו הדברים להיקבע להתקיים ולפעול באופן אחר, כך שסידרו של הטבע היה שונה [מכפי שהוא], הרי גם טבע א-לוהים היה יכול להיות שונה מכפי שהוא למעשה' (שם, עמ' 111).

כי 'ד' יצילנו מהאי דעתא', וברור אפוא כי הוא מפרש כאן את דעת הפנתאיזם של שפינוזה, ביחד עם דברי נרבוני ותפיסתה המתוארת של הפילוסופיה המזרחית, באופן שלילי לחלוטין.

אולם מההערה שאני מבקש להציג כעת לראשונה מכתב יד, שגם בה מננה הרוגוצ'ובר את שפינוזה בכינוי גנאי כמו בהערה שהוצגה עכשיו, ייתכן שעולה תמונה מעט שונה. הערה זו נכתבה כאמור לצד 'פירוש מהמלות זרות' שהוסיף סטנוב למהדורת מורה הנבוכים שהוציא לאור.⁴¹ ב'פירוש מהמלות הזרות', המקוטלג לפי אותיות האל"ף-בי"ת, מתפרשת תחת האות ט' המילה 'טבע'. סטנוב מסביר את המילה הזו כך: 'נאטור שהו"ל על המנהג הקבוע לכל נוצר אשר במציאו[ת] והוא מלה תלמודי[ת] [כאמרם ז"ל מטבע שטבעו חכמים בגיטין ר"ל החוקים והמנהגים] שטבעו חכמים בגיטין'.⁴² הרוגוצ'ובר מעיר לצד דברי סטנוב הערה קצרה שבה הוא חולק עליו.

לדברי הרוגוצ'ובר, המקור התלמודי למילה 'טבע' אינו המשפט 'מטבע שטבעו חכמים', אלא סוגיה תלמודית שבה המילה הארמית 'טבעא' נראית כמשמשת להצבעה על תכונתם ה'טבעיות' של בני האדם.⁴³ הרוגוצ'ובר, שנחשב היה למומחה למציאת מקורות מן התלמוד לכל עניין,⁴⁴ מצביע בצורה אופיינית על מה שאומנם נראה כמקור התלמודי המדויק ביותר למילה 'טבע'.⁴⁵ עם זאת, מייד לאחר מכן הוא מוסיף מקור ושם שדווקא אינם ממש מאפיינים את כתיבתו. וזו לשון ההערה במלואה: 'לא זה הוא רק זה נמצא בגמ' נדה דף כ' ע"ב טבעא כו' ועיין ע"ז דף ד' ע"ב אך שם פירש אחר וכמו בגדר מטבע הסכמי ועיין מ"ש בזה בשו"ת ח"צ [=חכם צבי] דשם לשיטת השפ"ן הטמא'.⁴⁶ אם כן מלבד הפניה למקורות התלמודיים למושג 'טבע', מוסיף הרוגוצ'ובר, שלא נהג להפנות לספרות השו"ת של העת החדשה,⁴⁷ הפניה לשו"ת 'חכם צבי' של ר' צבי הירש אשכנזי (כיהן ברבנות במפנה המאה ה-17), שעסק בביאור מהותו ומשמעותו של המושג. על הפניה זו מוסיף כאן אפוא הרוגוצ'ובר: 'דשם לשיטת השפ"ן הטמא'.

ההפניה לשו"ת 'חכם צבי' היא לשאלה שנשלחה לר' צבי בנוגע לפולמוס סוער שניטש סביב דרשה שנשא ר' דוד ניטו בלונדון, ובה טען 'שהשם יתברך והטבע, והטבע והשם יתברך הכל אחד'.⁴⁸ הרב ניטו עורר עליו בכך התנגדות עזה מצד חלק מאנשי הקהילה בלונדון. אף ששמו של שפינוזה לא נזכר בכתבי המתפלמסים,⁴⁹ נראה כי האשמה שבה הואשם הרב ניטו על ידי אנשי הקהילה

⁴¹ לסיבה שלפיה לא הסתפק סטנוב ב'פירוש מהמלות זרות' המקורי שכתב שמואל אבן תבון, ראו יצחק סטנוב, 'פירוש מהמלות זרות' למורה נבוכים, מהדורת זולצבאך תקפ"ח, פא ע"ב.

⁴² שם, פב ע"ב. סטנוב כותב את קביעתו זו גם בפירושו לספר הכוזרי, ברלין תקנ"ה, ט ע"א.

⁴³ 'אמר רבי זירא טבעא דבבל גרמא לי דלא חזאי דמא. דאמינא: "בטבעא לא ידענא, בדמא ידענא?"' (בבלי נידה, כ ע"ב).

⁴⁴ ראו זוין, אישים ושיטות (לעיל הערה 5), עמ' 81-82.

⁴⁵ על מקור זה שמזכיר הרוגוצ'ובר כמקור התלמודי היחיד למילה 'טבע', ראו שמעון בולג, 'שבעת הערות מקדימות ללימוד חכמת הטבע', המעין נ, כרך ג (ניסן תש"ע), עמ' 24.

⁴⁶ מכתב יד של הרוגוצ'ובר על מורה נבוכים, זולצבאך תקפ"ח, פב ע"ב. מדברי הרוגוצ'ובר הקצרים והלא לגמרי ברורים עולה הרושם, כי את הסוגיה שאליה מפנה הרוגוצ'ובר מבבלי עבודה זרה, ד ע"ב (בעמוד תלמודי זה יש עיסוק בידיעת 'דעת עליון' ביחס לידיעת התרחשויות הקשורות בבעלי החיים, אך לא מופיע בו כלל השורש טב"ע, ולא לגמרי ברור מקומו בהערה) הוא מפרש בזיקה לסוגיה על ה'טבעא' (אולי כוונתו היא כי כפי שלפי הסוגיה שבבבלי נידה, ידיעת הטבע היא תנאי לידיעת הלכות הדמים [ראו לעיל הערה 43], כך לפי הסוגיה בבבלי עבודה זרה ידיעת בעלי החיים היא כביכול תנאי לידיעת דעת עליון [אפשר דעת בהמתו לא הוה ידע, דעת עליון מי הוה ידע?!]. בבלי עבודה זרה, ד ע"ב. וראו שם בהמשך כיצד שינוי צבע הכרבולת של התרנגולת עשויה ללמד על התרחשות עליונה מסוימת), ואילו הפתגם 'מטבע שטבעו חכמים' שמזכיר סטנוב מתפרש לדעתו יותר כמו 'מטבע הסכמי' ולא כתכונה אינהרנטית הטבועה בדבר.

⁴⁷ מעניין כי למרות זאת הפנה הרוגוצ'ובר לשו"ת חכם צבי יותר מפעם אחת. ראו 'תולדות רבינו', שבשו"ת צפנת פענח החדשות, חלק א, מודיעין עילית תש"ע, עמ' תיג.

⁴⁸ שו"ת חכם צבי, ירושלים תשס"ה, כרך ראשון, עמ' נח.

⁴⁹ ראו אלכסנדר ברזל, 'טבע כולל וטבע פרטי: על זיהוי א-לוהים עם הטבע בדרשה של דוד ניטו ובתשובת החכם צבי עיון ברקע ובמשמעות', דעת 17 (תשמ"ו), עמ' 68-69.

האלה היה חשד ב'שפינוציזם'.⁵⁰ חכם צבי פסק לטובתו של הרב ניטו, שכן האחרון, שטען כי המושג 'טבע' הוא המצאה חדשה, רק ביקש לטשטש את המושג החדש ואת ראיית המציאות כפועלת על פי 'חוקי הטבע' ולהנכיח שוב את השגחת ופעולת הא-ל בכול.⁵¹

אף שכאמור שמו של שפינוזה לא מופיע במפורש בשו"ת זה, בחר הרוגוצ'ובר בהפנייתו לשו"ת להזכיר במפורש את שמו של הלה, גם אם בכינוי שם. אומנם ניטו התנער מן החשד ב'שפינוציזם', וגם הרוגוצ'ובר מביע כאן את סלידתו משפינוזה על ידי קריאתו בכינוי גנאי. עם זאת, מכתבתו הקצרנית האופיינית של הרוגוצ'ובר⁵² לא ברור אם הוא מזכיר את שפינוזה כדי לטעון – כפי העולה מפשט המילים – שהאופן שבו חכם צבי והרב ניטו הסבירו את המושג 'טבע' תואם בצורה זו או אחרת 'לשיטת השפ"ן הטמא', או שמא כוונתו רק להצביע על הנתון כי כתיבתו של החכם צבי על המושג 'טבע' נובעת מהתייחסות ובקשר 'לשיטת השפ"ן הטמא'. לאור ההתייחסות השלילית שלו לשיטת שפינוזה בהערה שכתב לצד פירוש נרבוני, דומה כי הרוגוצ'ובר לא מכנה כאן את שפינוזה בכינוי גנאי אך ורק בשל דמותו או בשל דברי כפירה שהביע ב'מאמר תאולוגי מדיני' אלא גם בשל שיטתו הפנתאיסטית שב'אתיקה'. לאור זאת נראה שאין נכון לשער כי הרוגוצ'ובר ביקש כאן לפרש את מושג הטבע בזיקה חיובית להגות ולבעל ההגות שאליהם התנגד נחרצות. מאידך גיסא, בהערה שרשם לצד פירוש גבעת המורה נראה כי הרוגוצ'ובר דווקא ידע, בדרכו, להכיל את הפנתאיזם שהציע שפינוזה. לאור הערה זו, שאותה אציג כעת, אפשר בהחלט לקבוע כי התמונה מורכבת יותר וכי לא מן הנמנע שהרוגוצ'ובר הביע זיקה חיובית במידת-מה 'לשיטת השפ"ן הטמא' גם כאן בהערה שרשם לצד דברי סטנוב על אודות המילה 'טבע'.⁵³

ג. ה'נפקא-מינה' ההלכתית למחלוקת שפינוזה-מנדלסון

במורה נבוכים א, עד, מציג הרמב"ם את ראיות הכלאם, התאולוגים המוסלמים, לחידוש העולם. בפירוש 'גבעת המורה' על המורה מנצל שלמה מימון את הדיון הזה כדי להחכים את קוראיו בפילוסופיה בת זמנו. בפירושו לפרק זה כותב מימון כי היות ששאלת חידוש העולם או קדמותו עמוקה מאוד, ודעת חידוש העולם היא יסוד הדת, על כן ראה הוא 'להציג הנה דעות החכמים האחרונים ומחלקותיהם בזה הענין'.⁵⁴ על כן הוא מצטט ומסכם בעברית חלקים נכבדים מספרו של

⁵⁰ ראו דוד רודרמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה, תרגם: דוד לוביש, ירושלים תשס"ג, עמ' 288-289.

⁵¹ ראו שו"ת חכם צבי, שם. חכם צבי פותח בטענה כי דברי הרב ניטו אינם אלא דברי הכוזרי במאמר ראשון (ראו ספר הכוזרי [לעיל הערה 42], ט ע"א-ע"ב). הבהרת עמדתו של הרב ניטו בעקבות הפולמוס נעשתה בספרו Della Divina Provvidencia, ó sea Naturaleza Universal, ó Natura Naturante, שיצא לאור בלונדון 1704. ראו עוד אצל רודרמן, מחשבה יהודית (לעיל הערה קודמת), עמ' 288-293; מנחם דורמן, ויכוחי שפינוזה באספקלריה היהודית, ישראל תש"ן, עמ' 13-9.

⁵² על הקושי בפיענוח כתיבתו של הרוגוצ'ובר על אף שהיא מכילה רעיונות בהירים וברורים, ראו ז'ין, אישים ושיטות (לעיל הערה 5), עמ' 80.

⁵³ כפי שנראה להלן, הרוגוצ'ובר קשר הן את דעת שפינוזה כפי שהיא מצוירת בגבעת המורה, הן את דעת ר' שניאור זלמן מלאדי עם אותה דעה תנאית. לכך יש להוסיף את העובדה כי ר' שניאור זלמן הזדהה מפורשות עם שו"ת חכם צבי בנוגע למושג הטבע ('הנה אלקים גימטריא הטבע היינו כי שמש ומגן הוי"ה אלקים ששם אלקים הוא מגן ונרתק המסתיר על גילוי שם הוי"ה ומזה נמשך מה שעולם כמנהגו נוהג שבחי' זו נקרא הטבע. אף שהוא באמת הכל משם הוי"ה המחזק בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית רק שנמשך ע"י מגן ונרתק המכסה ומסתיר ועיין מענין הטבע בשו"ת ח"צ [=חכם צבי] סי' י"ח קרוב למ"ש [=למה שכתבתי] 'ר' שניאור זלמן מלאדי, לקוטי תורה, ניו יורק תשס"ב, פרשת ראה, עמ' 43-44. ההדגשה שלי). מכאן ייתכן אולי להסיק כי לא ייפלא הדבר אם הרוגוצ'ובר אומנם ראה לנכון לזהות את דעת שפינוזה, כפי שהיא מצוירת בגבעת המורה, עם מושג הטבע העולה משו"ת חכם צבי. בכל אופן, ייתכן שהניסוח העמום המוצג בכתב היד הוא תוצאה מסוימת של המתח שבין שני הפנים שבהם התייחס הרוגוצ'ובר לשפינוזה ולשיטתו, כפי שיובן לקמן.

⁵⁴ פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עג, מהדורת זולצבאך תקפ"ה (קג ע"א). כל ההפניות לפירוש גבעת המורה התיינה למהדורה זו, היות שעליה רשם הרוגוצ'ובר את הערותיו הנידונות. עם זאת, המילים הלועזיות המופיעות בטקסט זה תופענה באותיות לועזיות, על פי גבעת המורה, מהדורת ברגמן ורוטנשטרייך, ירושלים תשכ"ו,

משה מנדלסון 'מועדי שחר' (Morgenstunden) שיצא לאור ב-1785 בגרמנית כשש שנים בלבד לפני הוצאתו לאור של גבעת המורה, ושמיכל התפלמסות של מנדלסון עם שיטתו של שפינוזה תוך בקשה 'לצרף' אותה.⁵⁵ אחד המשפטים היחידים שמימון הכניס משל עצמו אל תוך תרגומו וסיכומו את דברי מנדלסון, קשור לנקודת המוצא שבה פתח את הדיון: משפט המכיל טענה, שלפיה הסיבה להתנגדותו של מנדלסון לשפינוזה הינה משום שהמסקנה הנובעת מדברי שפינוזה שוללת את חידוש העולם.⁵⁶

ראשית מבקש מימון להציג את דעת שפינוזה על פי מנדלסון. הוא כותב כי 'יסוד דעתו הוא היות עצמנו והעולם המוחש חוצה לנו דברים בלתי עומדים בעצמם אבל מקרי (Modifikationen) העצם הבלתי בעל תכלית העומד בעצמו לבד',⁵⁷ וכי 'תכלית דבריו [=של שפינוזה. יא"מ] הוא הכל הוא אחד, והאחד הוא כל'.⁵⁸ מייד לאחר הצגה זו של הפנתאיזם עומד מימון, באותו המשפט של עצמו שהזכרתי לעיל, על מחלוקתו של מנדלסון עם תפיסה זו: 'והנה עם היות זה הדעת עמוק מאד, ומסכים לדברי המקובלים בענין הצמצום, עם כל זה להיותו סותר פנת החידוש, אי לזאת שם על לבו החכם המפורסם רבי משה מדעסווא ז"ל [=מנדלסון] לסתור יסודותיו הנזכרות'.⁵⁹ מנדלסון אומנם מסכים כי יש רק עצם אחד העומד בעצמו ושהכול תלוי בו, ברם לשיטתו יש להבחין: העובדה ש'סדרי המקרים הנזכרים' אינם 'עומדים בעצמם' (selbständige Wesen), אין פירושה שאינם 'עומדים בפני עצמם' (sind für sich bestehende Dinge) – 'חוץ לעצם השם יתעלה'.⁶⁰ למחלוקת זו שבין מנדלסון לשפינוזה בחר הרוגוצ'ובר להגיב. הוא סימן קו קטן מעל השורה של מימון 'והנה עם היות זה הדעת עמוק מאד, ומסכים לדברי המקובלים בענין הצמצום'⁶¹ ולצידו העיר

ולא באותיות עבריות, כפי שמופיע במהדורות הקודמות למהדורה האחרונה. אציין כי לאחר שהביא מחלוקת זו שבין 'החכמים האחרונים', שאת חלקה אציג עתה, מימון בעצמו טוען כי לא ניתן לומר על העולם לא 'קדמון' ולא 'מחודש' וכי הגדרת השאלה בטעות יסודה: 'באמת אי אפשר שנאמר שהעולם קדמון או מחודש, להיות הקדמון והמחודש ממקרי הזמן, והנה העולם מצד עצמו, וכפי מציאותו חוץ לעצם המשיג הוא מושכל לבד, לא מוחש, והזמן הוא צורת כל מוחש לבד, ולזה יהי' העולם מצד עצמו ומזולת יחסו אל העצם המשיג בלתי נופל תחת הזמן כלל, ואולם העולם המוחש הוא באמת נופל תחת הזמן, אבל לא יצדק בו תאר קדמון, להיות בבחינת השגת החוש הזמן מוגבל תמיד, וכן לא יצדק בו תאר מחודש, להיות המחודש מחייב מציאות זמן קודם מציאותו, והנה באמת אי אפשר שימצא זמן קודם מציאות העולם המוחש. מזה נתבאר שבשני הפנים לא תצדק השאלה אם העולם קדמון או מחודש כלל' (פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עד [קייב ע"א]).

⁵⁵ ראו על כך עוד לקראת סוף המאמר, בהערה 106 ולידה. הספר 'מועדי שחר' היה אחת מנקודות הפתיחה של 'הפולמוס על הפנתאיזם' שניטש בגרמניה של אותם ימים. ראו למשל שמואל הוגו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה: מניקולאוס קוזאנוס עד תקופת ההשכלה, ירושלים תש"ל, עמ' 479-485, ובחיבורים המופיעים שם בעמ' 479-480, הערה 30. לפי דורמן, נראה שמימון לא רצה להרגיז את קוראי ספרו מייד עם פתיחתו, ולפיכך נמנע מלהזכיר את שפינוזה ב'סיפור קורות הפילוסופיה מזמן התחלתה ועד ימינו', שכתב בהקדמתו ל'גבעת המורה' (ראו דורמן, ויכוחי שפינוזה [לעיל הערה 51], עמ' 81-82). אולם כאן הייתה זאת הזדמנות למימון להכיר לקוראיו העבריים את תורתו של הפילוסוף ההולנדי הידוע לשמצה (על תפיסת שפינוזה ככופר, נידויו והחרמתו מן הקהילה היהודית באמסטרדם, ראו סטיבן נדלר, שפינוזה – ביוגרפיה, תל אביב 2007 [תרגם לעברית: דבי אילון], עמ' 150-117). בכך, יש להעיר, סיפק מימון את אחד המופעים הראשונים של שמו של שפינוזה בשפה העברית (ראו פישל לחובר, על גבול הישן והחדש, ירושלים תשי"א, עמ' 110).

⁵⁶ ראו פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות (לעיל הערה 11), עמ' 152-153.

⁵⁷ פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עד [קד ע"א].

⁵⁸ שם. ההדגשות במקור.

⁵⁹ פירוש גבעת המורה על מורה נבוכים, שם.

⁶⁰ ראו פירוש גבעת המורה על מורה נבוכים, שם. וראו גבעת המורה מהדורת ברגמן ורוטנשטרייך (לעיל הערה 54), עמ' 161. יש לציין כי דעתו של מימון במחלוקת זו המוצגת על ידו אינה ברורה כל צורכה, אולם במאמרו Die Progressen der Philosophie שכתב מעט לאחר פרסום גבעת המורה, הוא כותב כי ההבחנה של מנדלסון בין 'עומדים בעצמם', לעומדים 'בפני עצמם' – 'איננה נוגעת אלא לביטוי ואינה משנה דבר כהוא זה' (ראו פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות [לעיל הערה 11], עמ' 154).

⁶¹ מימון המדויק של הקו, לפי כתב היד, נופל בין המילה 'היות' למילה 'זה'. מעיון בכתבי ידו ניתן לשים לב כי הרוגוצ'ובר נהג לסמן את הקטע הנדפס, שאליו התייחס בהערותיו על גיליונות הספרים, על ידי סימון של קו קטן מעליו.

הערה קצרה בשולי הגיליון. הערה זו אומנם ארוכה יותר מן ההערות הקודמות שראינו, אך בהתאם לדרך כתיבתו אף היא מרבה בהפניות, ממעטת במילים ומשמעותה דורשת פיענוח:

עיין רמב"ן פ' וארא... ומ"ש בפ"א על פסוק אשר כי וכו' דעת אל ע"ש, ועיקר הגדר בזה פלוגתא דר"י ורבנן שבועות דף ל"ה ע"ש אם צבאות קודש, וזה הנהגת הטבע. וזה שם בן מ"ב מעשה בראשית, ועיין קידושין דף ע"א וסוכה דף ה', וע"ז דף י"ח ורש"י סנהדרין דף ס' ע"א ודף ק"א ועירובין דף י"ח ע"ש, ועיין סוכה דף כ"ו מה דאמר ר"י לא ירדה, שכינה למטה, ולשיטתו אזיל ועיין ברכות דף כ"ה ע"א בהך דר"ה ור"ה ידיו בבה"כ [=בבית הכסא] ע"ש.⁶²

הרוגצ'ובר פותח כאן בהפניה קצרה לדברי הרמב"ן בפירושו על התורה, פרשת וארא, ודומה כי כוונתו היא לדברי הרמב"ן על אודות הניסים הנסתרים הנעשים במסגרת 'מנהגו של עולם'.⁶³ את דברי הרמב"ן מפרש הרוגצ'ובר בזיקה לרעיון כי יש לראות ב'הנהגת הטבע' גילוי א-לוהות. לדידו, 'עיקר הגדר' של רעיון זה הוא המחלוקת התנאית על קדושת שם 'צ-באות', שם שאותו הוא מזהה עם 'הנהגת הטבע'.⁶⁴ לפי הברייתא, לעומת תנא-קמא המייחס לשם זה קדושה ולכן אוסר למוחקו, רבי יוסי מתיר למוחקו היות שלדעתו שם זה מתייחס לישראל ולא לא-ל. שמואל מכריע בתלמוד כדעה הראשונה: 'ת"ר [=תנו רבנן]: כתב [...] צדי בית מצ-באות ה"ז נמחק. רבי יוסי אומר צ-באות כולו נמחק שלא נקרא צ-באות אלא על שם ישראל שנאמר "והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל מארץ מצרים" (שמות ז, 4). אמר שמואל אין הלכה כרבי יוסי'.⁶⁵ הבנת שם צ-באות כשם של א-לוהי כוחות הטבע היא הבנה מקובלת בקרב חלק מפרשני המקרא וחוקריו,⁶⁶ ונראה כי הרוגצ'ובר שותף לכיוון פרשני זה. את המחלוקת התנאית הקדומה על השם הקדוש הזה הופך הרוגצ'ובר ממה שהיה נראה כמחלוקת הרמנויטית על פירוש המילה צ-באות למחלוקת תאולוגית על מהותה של 'הנהגת הטבע'.

על ידי הצגת השאלה ההלכתית עתיקת היומין על איסור מחיקת שם צ-באות באופן זה קושר אותה הרוגצ'ובר לשאלה הפנתאיסטית. נראה כי לפי הרוגצ'ובר פסיקת ההלכה כדעת תנא קמא, שלפיו שם צ-באות ('הנהגת הטבע') קדוש ואסור למוחקו, משרישה אלמנטים מחשבתיים מסוימים מהפנתאיזם (=הכול א-לוהים, גם 'הנהגת הטבע')⁶⁷ ומראה כי אומנם 'זה הדעת עמוק מאד'. עם זאת, דומה כי לפי הרוגצ'ובר אף עמדתו של מנדלסון מקבלת תמיכה מסוגיה הלכתית זו – מדעת רבי יוסי שלא ייחס קדושה לשם צ-באות. בהתאם לשיטתו זו, מוסיף הרוגצ'ובר, נשא רבי יוסי את הדרשה הבאה במסכת סוכה: 'תניא ר' יוסי אומר מעולם לא ירדה שכינה למטה ולא עלו משה ואליהו למרום שנאמר "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" (תהילים, קטו, 17)'.⁶⁸ רבי יוסי שומר

⁶² צפנת פענח מורה נבוכים (לעיל הערה 7), עמ' שפ. שלוש הנקודות המופיעות בטקסט אלו הן מילים שלא הצליחו להתפענח מכתב היד.

⁶³ ראו פירוש הרמב"ן על שמות, ו, 2. לדברי הרמב"ן, זהו הגילוי בשם הקדוש 'א-ל ש-די', בעוד שהגילוי בשם המפורש הוא כבר מעבר להתגלות זו שבמסגרת 'מנהגו של עולם' בלבד.

⁶⁴ ראו בצפנת פענח הלכות על הלכות תרומות, פיעטרקוב תרס"ח, עמ' 122, את מקורותיו לקביעה זו.

⁶⁵ בבלי שבועות לה ע"ב.

⁶⁶ ראו אריה סטריקובסקי, 'תולדות השם צ-באות', בית מקרא יז (תשל"ב), עמ' 183, הערה 8, שמביא שם רשימה של מספר פרשנים וחוקרים שסברו כך.

⁶⁷ ומפורסמות מילותיו של שפינוזה 'א-לוהים או טבע', Deus sive Natura (ראו שפינוזה, אתיקה [לעיל הערה 39], עמ' 280). ניכר כי הרוגצ'ובר מודע לדברים אלה של שפינוזה, שכן הוא מעמיד במרכז דבריו את המילה 'טבע', אף שזו אינה נזכרת בתיאור של גבעת המורה. כפי שאעמוד על כך בהמשך, הרוגצ'ובר אינו שותף לזיהוי מלא של הנהגת הטבע עם הא-ל, אלא רואה בה רק פן אחד שבו מתבטא הא-ל, שהלוא שם צ-באות, המבטא את הנהגת הטבע, הוא רק שם אחד מבין שבעת השמות שאינם נמחקים (ראו להלן בהערה 78).

⁶⁸ בבלי סוכה ה ע"א. אומנם ההפניה נרשמה לדף כו, אך ברי כי הכוונה לדף ה שאליו הפנה הרוגצ'ובר קודם לכן. בהמשך סוגיה זו נטען כי רבי יוסי מכוון לכך שהשכינה אומנם ירדה למטה אך לא מתחת לעשרה טפחים – התחום המזוהה אצל הרוגצ'ובר עם עולם הטבע.

אפוא על הייררכייה בין עליון ותחתון ומעמיד דיכוטומיה ברורה בין שמיים וארץ, ומתפיסה תאולוגית זו נובעת תפיסתו ההלכתית שאינה מעניקה קדושה לשם 'צ-באות' הנוגע לתחתונים, לארץ, להנהגת הטבע, העומדים 'חוץ לעצם השם יתעלה', אם נשתמש בלשונו של מנדלסון.

הרוגוצ'ובר מוסיף עוד כי 'הנהגת טבע' זו מזוהה גם עם 'שם בן מ"ב מעשה בראשית'. הוא מפנה לכמה סוגיות תלמודיות העוסקות בשם מ"ב, אך לא מביא כאן את מקורו לזיהוי שם צ-באות עם שם בן מ"ב אותיות. אולם מהשוואה למקורות אחרים שבהם הרוגוצ'ובר מתייחס גם כן לשם צ-באות, עולה כי מקורו הוא ספרות הקבלה.⁶⁹

לבסוף מראה הרוגוצ'ובר השתקפות של המחלוקת על אודות 'הנהגת הטבע' במחלוקת הלכתית נוספת. מחלוקת זו היא מחלוקת אמוראים המופיעה במסכת ברכות שבתלמוד הבבלי. המחלוקת עוסקת בשאלה על אדם שאחד מאיבריו מלוכלכים או נמצאים במקום מלוכלך – האם מותר לו לקרוא 'קריאת שמע': 'רב הונא אמר מותר לקרות ק"ש, רב חסדא אמר אסור לקרות ק"ש. אמר רבא: מ"ט [=מאי טעמא] דרב הונא, דכתיב "כל הנשמה תהלל יה" (תהלים קג, 6) ורב חסדא אמר אסור לקרות ק"ש, מ"ט דרב חסדא, דכתיב "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך" (תהלים לה, 10).⁷⁰ במקום אחר שבו הוא מבאר את עניינו של שם צ-באות בסמיכות לסוגיה זו, מסביר הרוגוצ'ובר את המחלוקת שבין רב הונא לרב חסדא במילים הבאות: 'גבי ידיו בבה"כ פלוגתא ג"כ אם כל עצמותי או כל הנשמה. ר"ל דפליגי אי החיות לכל האברים בפרטות רק שזה מרובה מזה או ג"כ בגדר עילה ועלול מהלב'.⁷¹ הוה אומר: אם 'החיות לכל האברים בפרטות רק שזה מרובה מזה', אז כשאחד מאיבריו מלוכלך או במקום מלוכלך, הרי שחלק מחיותו ונשמתו גם כן נוגע בכלוך, ועל כן רב חסדא אוסר לקרוא קריאת שמע במצב כזה – שכן לא כל עצמותיו קוראות קריאת שמע כדבעי. גישה זו, הרואה בכל האיברים את חיות הנשמה, קורלטיבית לזו הרואה בכל חלקי הבריאה את האלוהות ולכן מעניקה לשם צ-באות את קדושתו. אך אם החיות לשאר האיברים היא רק 'בגדר עילה ועלול מהלב', אז גם אם אחד מאיבריו לא נקי או נמצא במרחב שאינו נקי כנדרש, עדיין ניתן לומר כי הנשמה כולה מהללת את ה' כראוי, שכן הנשמה עצמה היא בלב ורק מעניקה את החיות לשאר האיברים בדרך עילה ועלול. תפיסה זו, שלפיה משכן הנשמה היא רק בלב ולא באיברים הפחיתים שרק מקבלים ממנו, מוקבלת כאן כמובן לגישה שאינה מעניקה קדושה לחלקים התחתונים של הבריאה, ולכן אינה מעניקה לשם צ-באות קדושה כמו לשאר שמות הקודש.⁷²

⁶⁹ אלה דבריו: 'וכידוע שצבאות נקרא מסדר מערכת הגלגל(1) [י]ם כמבואר בס' [פר] הקנה דהוא רמז לשם מ"ב ומעשה בראשית' (ראו צפנת פענח תרומות [לעיל הערה 64], עמ' 122). הפנייתו כאן היא לספר הקנה, אם כי דומה וכוונתו הוא לספר הפליאה שעליו נכתב בשער המהדורה שלו 'הוא ספר הקנה', ולא לספר המקובל בשם 'ספר הקנה'. השייכות בין שני הספרים, שאף הודפסו בעבר תחת כרך אחד, נולדה בעקבות הזיהוי המקובל כי מחבר אחד לשניהם (לביור זמן חיבורם של שני הספרים ראה בן-ציון נתניהו, 'לביור זמן חיבורם של ספרי "הקנה" ו"הפליאה"', ספר היובל לשלום בארון, חלק עברי, ירושלים תשל"ד, עמ' רמז-רסח; לביור מקום חיבורם ראה ישראל מ' תא שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 218-228). בספר הפליאה אכן נכתב כמה פעמים ובמספר וריאציות שונות כי 'דע כי שם צבאות מור' [ה] על צירוף שם בן מ"ב תיבות' (ספר הפליאה, פרומישל, תרמ"ד, נג ע"ב). ואומנם שם מ"ב קשור למעשה בראשית, שכן כפי שהזכיר רבנו תם, שאל דבריו הפנה הרוגוצ'ובר בפתיחת הדיון בצפנת פענח תרומות, ממנו ציטטתי את השורה הפותחת את ההערה, שם זה 'יוצא מבראשית ומפסוק שאחרי' (פירוש בעלי התוספות לבלבי הגיגה, יא ע"ב, ד"ה 'אין דורשין במעשה בראשית'). מעשה בראשית, לפי פרשנות זו, הוא כמובן מעשה הטבע.

⁷⁰ בבלי ברכות, כה ע"א.

⁷¹ צפנת פענח תרומות (לעיל הערה 64), עמ' 122.

⁷² נראה כי בכריכת המחלוקת האמוראית על יחסי הגוף והנשמה עם המחלוקת התנאית על יחסי האל והעולם, צועד הרוגוצ'ובר הן בעקבות הרמב"ם, שאותו הוא ראה כמורו המובהק (את הפרק עצמו שבו הרמב"ם מסביר כי יחסי הגוף והנשמה הם משל ליחסי האל והעולם [מורה נבוכים, חלק א, פרק עב], מסביר הרוגוצ'ובר במקום אחר על פי השם הקדוש צ-באות. ראו צפנת פענח תרומות [לעיל הערה 64]. על תפיסתו של הרוגוצ'ובר את הרמב"ם בתור מורו המובהק ראו ברנד, פילוסופיה בשירות [לעיל הערה 3], עמ' 203, ובמקורות המופיעים שם בהערה 74), הן בדרכה של חסידות חב"ד, שבה הוא גדל ופעל (הפסוק 'מבשרי אחזה א-לוה' [איוב, יט, 26] מופיעה אינספור פעמים בתורות חסידות חב"ד, והוא משמש אצלה כמתודה עקבית בהבנת הא-לוהות. בקשר של הרוגוצ'ובר לתורת חב"ד אדון בהמשך).

לסיכום הערה זו יש לומר כי הפעם, בניגוד להערה שרשם לצד דברי סטנוב, אין ספק שהרוגוצ'ובר מעניק לכל הפחות לגיטימציה מסוימת לפנתאיזם של שפינוזה. תחת קריאתו לפילוסוף הפנתאיסט בשם גנאי ('השפן הטמא'), כפי שראינו בשתי ההערות הקודמות שרשם, כאן בוחר הרוגוצ'ובר לזהות את שיטתו של הפילוסוף עם תפיסות תורניות מקובלות ולהעמיד את המחלוקת על אודותיה בהתאמה עם שתי מחלוקות הלכתיות לגיטימיות: מחלוקת אמוראים על היתר קריאת שמע במקום מלוכלך, המבוססת על מחלוקת פסיכו-פיזית, ומחלוקת התנאים על היתר מחיקת שם צ-באות, שאינה אלא מחלוקת מטפיזית לשיטתו.

ד. כיצד קרא הרוגוצ'ובר את השפינוציזם המוצג בגבעת המורה?

לאחר הצגת שלוש ההערות שבהן התייחס לשפינוזה ולתורתו, ניתן לנסות לברר ולסכם את היחס של הרוגוצ'ובר אליהם, כפי העולה מהערות אלו. דומני כי השאלה שיש להעמיד במוקד בירור זה היא כיצד זיהה הרוגוצ'ובר על גבי גיליונות הנרבוני את הפנתאיזם של 'השפן הטמא' עם 'הפילוסופיה המזרחית' המושמעת, ואילו בהערותיו על גבעת המורה כביכול זיהה אותה עם דעת תנא קמא המקודשת.

כפי שנוכחנו לראות לעיל, בהתנגדותו של הרוגוצ'ובר לשפינוזה הובעה התנגדות להורדת מושג הא-ל אל גבולות העולם, הטבע וההכרח, שתפיסת קדמות העולם היא נגזרת שלהם. אולם עם המשפטים בגבעת המורה המסבירים את דעת שפינוזה ושמהם משתמעת תפיסה של 'ביטול' העולם הנפרד-כביכול בא-ל האחד והאינסופי ('עצם הבלתי בעל תכלית העומד בעצמו לבד'; 'היות עצמנו והעולם המוחש הוצה לנו דברים בלתי עומדים בעצמם'; 'הכל הוא אחד, והאחד הוא כל'), לא יכול היה הרוגוצ'ובר, שמסתמא ינק משפטים דומים בבית גידולו בחסידות חב"ד, שלא להזדהות – ובהתאם לשיטתו למצוא לכל מציאות מקור תלמודי,⁷³ הוא מצא את שורשיהם בספרות חז"ל. אכן ביחס להמשך הדיון המופיע בגבעת המורה, היכן שמנדלסון גורר את השפינוציזם אל מחוות הפאנאנתאיזם והאקוסמיזם ('אתם מסכימים בהנחת מציאות השם יתעלה חוץ לעולם, אבל אינכם מסכימים בהנחת מציאות העולם חוץ להשם יתעלה ויהי' השם יתעלה לדעתכם, העצם הנמצא לבדו [Egoist], ואין זולתו';⁷⁴ 'משני המשפטים: **האחד הוא הכל, והכל הוא אחד** ישאר לפחות האחד מהם צודק באמת'⁷⁵) – לא בכדי דווקא שם בוחר שוב הרוגוצ'ובר להתייחס לדברים בצורה המשתמעת כחיובית.⁷⁶

⁷³ ראו ר' ישראל דושאוויץ, 'תוקפו וענותותו של יוסף', המסלה, שנה א, חוברת ה-ו (סיון-תמוז תרצ"ו), עמ' 10; מ' צינביץ, 'הגאון רבי יוסף רוזין מדווינסק', הצופה, 2495, 14.3.1946, עמ' 6; ר' יעקב ברמן, 'רבי יוסי הגאון מרוגוצ'וב', הצופה, 5656, 6.7.1956, עמ' 4.

⁷⁴ פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עד (קט ע"ב-קיב ע"א). וראו גבעת המורה מהדורת ברגמן ורוטנשטריך (לעיל הערה 54), עמ' 165, הערה 24 למילים המקוריות של מנדלסון. וראו משה מנדלסון, מועדי שחר, קנינגסברג תר"ה, עמ' 114, בתרגומו העברי של הרצברג. וראו ברגמן, הפילוסופיה של שלמה מימון (לעיל הערה 13), עמ' 168, הערה 11, לפיו ייתכן שבטענתו של מימון כי אין תורתו של שפינוזה אלא 'אקוסמיזם', הוא הושפע מדברים אלה של מנדלסון.

⁷⁵ פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עד (קיב ע"א). ההדגשה במקור. המשפט שנשאר נכון במקרה זה הוא כמובן זה הראשון: 'האחד הוא הכל'.

⁷⁶ הרוגוצ'ובר מעיר לצד דברים אלה שלוש הפניות: 'עייני מש"כ רבינו ז"ל סוף פרק ע' ע"א ובנרבוני שם ואכמ"ל' (צפנת פענח מורה נבוכים [לעיל הערה 7], עמ' שפא). הרוגוצ'ובר מפנה כאן תחילה למורה נבוכים, א, עא, שם אומר הרמב"ם כי 'כבר הודעתך שאין זולת השם יתעלה וזה הנמצא, ואין ראיה עליו יתעלה אלא מזה הנמצא מכללו ומפירטיו' (מורה נבוכים, חלק א, פרק עא [קי ע"א]). מילים אלה של המורה 'אין זולת השם יתעלה וזה הנמצא' מעניקות כביכול מציאות עצמית לעולם, ולכאורה סותרות את הציטוט הנזכר מגבעת המורה, הגורס כי לאור הנחת מציאות הא-ל חוץ לעולם ללא הנחת מציאות העולם חוץ לא-ל, נמצא כי 'השם יתעלה... העצם הנמצא לבדו... ואין זולתו'. אולם הרוגוצ'ובר סירב לקרוא מילים אלה של הרמב"ם כ'פשוטן' (כשם שהוא, בהתאם לחסידות ובדומה למימון, לא קרא כפשוטו את ה'צמצום' הלוריאני, שלפי פשט מילותיו טוען למציאות של עולם העומד בפני עצמו. על כך ראו להלן), ונהג לפרשן, כמו בהערה זו, על ידי הפניות לפירוש נרבוני על אתר ולמורה, א, ע. וכך הוא העיר על דברי הרמב"ם האלה על אתר: 'זה דבר מבהיל בפשטו, אך אין הפירוש כן, ועמ"ש כאן נרבוני ועייני ספ"ע' (צפנת

יתרה מזאת, התבוננות ביתר ההערות שרשם הרוגוצ'ובר על גיליונות מורה הנבוכים ופרשניו, מלמדת כי הוא ראה בדעת תנא קמא על אודות שם צ-באות גם את שורשן של דעות ימי-ביניים, המכילות לדעתו אלמנטים אימננטיים אף שהן רחוקות מן השפינוציזם.⁷⁷ נראה אפוא שגם בהערה

פענח מורה נבוכים [לעיל הערה 7], (שעא). בסוף המורה, א, ע, אליו מפנה הרוגוצ'ובר, קובע הרמב"ם כי תנועת הגלגל העליון, שבה תלוי קיום העולם, היא 'הגדולה שבראיות שנודעת מציאות השם בה' (מורה נבוכים, חלק א, פרק ע [קז ע"א]). דומה כי הרוגוצ'ובר מסביר, על ידי הפניה לדברים אלה, כי מציאותו של הנמצא אינה 'עצמית' אלא תלויה בסיבוב הגלגל על ידי הא-ל, ולכן קיומו של הנמצא ('אין זולת השם יתעלה וזה הנמצא') אינו אלא מוביל, על ידי התבוננות בו, לידיעת ה', להבנת התלות של הנמצא בה' ולהכרה בחוסר העצמיות של הנמצא. בביאור נרבוני, אליו גם כן מפנה הרוגוצ'ובר, על המילים הנזכרות מן המורה, א, עא, כתב: 'שהוא ית' ידע הנמצאות מצד עצמו ואנחנו נדע עצמו מצד הנמצאות' (ביאור נרבוני למורה נבוכים, חלק א, פרק עב [טז ע"א]). על ידי מילים אלה דומה כי הרוגוצ'ובר מסביר, כי מצד בני האדם אומנם ישנה מציאות של עולם אשר ממנו למדים על מציאות הא-ל ('אין ראייה עליו יתעלה אלא מזה הנמצא מכללו ומפרטיו'), ואולם מצד הא-ל, דהיינו מצד האמת לאמתה, אין מציאות העולם עומדת נפרדת ממנו וחוצה לו, ולכן הוא יודע את הנמצאות מצד עצמו. מרישום שלוש ההפניות האלה בצד הגליון ובלא תוספת מילים נראה כי הרוגוצ'ובר יוצר תואם בין המילים המושמות על ידי מנדלסון בפיהם של השפינוציסטים 'השם יתעלה העצם הנמצא לבדו ואין זולתו', שכדוגמתן ינק הרוגוצ'ובר בחסידות חב"ד שבה גדל, ובין שיטת מורו ורבו הרמב"ם, שלפיה (כך לדידו של הרוגוצ'ובר, כפי שיוזכר בהערה הבאה). בהתאם לעמדה השלטת אצל חז"ל, אין הנהגת העולם ('זה הנמצא') אלא אחד משמות הא-ל (ולכן 'הוא ית' ידע הנמצאות מצד עצמו', כלשון נרבוני).

⁷⁷ באופן זה הוא מבאר את פירושו של הרמב"ם למעשה מרכבה. פירושו זה של הרמב"ם עורר חוסר נחת בקרב רבים מפרשני המורה שראו בפרשנות הנטורליסטית-פיזיקלית של הרמב"ם למעשה מרכבת יחזקאל, המהווה את הבסיס התנכ"י לתורת הסוד היהודית, רדוקצייה לתורת הסוד. על כך ראו למשל אצל רבקה קנלר, 'פירוש הרמב"ם למרכבה כפרדיגמה – פיזיקה או מטפיזיקה', דעת 74-75, עמ' 157-158. אכן, כפי שהעירה קנלר, 'אליבא דרמב"ם, חזיון המרכבה אינו אלא ראיית המציאות על ההיררכיה הטבעית השלטת בו' (שם, עמ' 156). אולם הרוגוצ'ובר לא ראה בפרשנות זו של הרמב"ם 'חילון' של המרכבה, שכן הוא ראה בה'היררכיה טבעית' זו גופא גילוי של שם צ-באות. היות שההכרעה התלמודית במחלוקת על איסור מחיקת שם צ-באות אינה כשיטתו של רבי יוסי, והיא קובעת כי על שם זה חלה קדושה כעל יתר השמות הקדושים, לכן הפירוש הנטורליסטי של הרמב"ם למעשה מרכבה אינו חוטא למחשבת התלמוד שרואה בהנהגת הטבע את אחד מגילויי הא-ל, דהיינו אחד משמותיו (=גילוייו) הקדושים. לחוסר הנחת משיטת הרמב"ם, כך עולה מדבריו, יש בסיס אמיתי, והוא תואם את שיטתו התאולוגית של התנא רבי יוסי, שכאמור לא רואה בשם צ-באות קודש, ובהמשך לכך סובר כי שכונה מעולם לא ירדה מתחת לעשרה טפחים. אלא שכזכור זו נדחתה במפורש בתלמוד: 'לפי ביאור רבינו [=הרמב"ם] בא הישג יחזקאל כל הנהגה לפי גדר עילה ועלול, גדר צ-באות, היינו גדר הטבע והנהגה, ומ"מ הוא קודש, כמבואר שבועות דף ל"ה ע"ש דאין מוחקין, ולא כר"י [=כרבי יוסי] שם, ור"י לשיטתו דס"ל סוכה דף ה' לא ירדה וכו' ע"ש, משא"כ לדידן' (צפנת פענח מורה נבוכים [לעיל הערה 7], עמ' תה-תו). לעמידה מחקרית על כיוונים אימננטיים במשנת מורה הנבוכים ראו Moshe Idel, "Deus Sive Natura: The Metamorphosis of a Dictum from Maimonides to Spinoza", in R. S. Cohen and H. Levine (eds.), *Maimonides and the Sciences*, Dordrecht 2000, pp. 87-110. וראו דברי שלמה פינס שהעיר על זיהוי אפשרי במורה נבוכים בין הפעולות האלוהיות לאלו הטבעיות ועל הקשר של זה לדעתו של שפינוזה: *The Guide of the Perplexed*, translated with an introduction and notes by Shlomo Pines, Chicago 1963, p. xcvi; ושם, n. 66. וראו גם רמיתו של שלמה מימון (כך לדבריו המסתברים של המתרגם הראשון לאוטוביוגרפיה של שלמה מימון, ישראל חיים טביוב. ראו תולדות שלמה מימון, וילנה תרפ"ה, עמ' 30) וקביעתו של יהודה אבן שמואל (ראו מורה נבוכים מהדורת אבן שמואל, חלק ב, ירושלים תשס"ה, עמ' 364-365) על הניחוחות הפנתאיסטיות העולות מן מורה הנבוכים, א, סח. לא רק את דברי הרמב"ם עצמם ביאר הרוגוצ'ובר לאור דעת תנא קמא אודות שם צ-באות אלא גם את פירוש נרבוני לפרק ע"ב של החלק הראשון של מורה הנבוכים. בפרק זה יוצר הרמב"ם דימוי בין מבנה האדם למבנה העולם ומסביר, בהמשך לפרק ס"ט, את התלות התמידית של קיום העולם בא-ל. במקום אחד כתב הרוגוצ'ובר כי עצם התלות הזו של העולם, הטבע ופרטיו בא-ל, כפי שמתארו הרמב"ם, הוא ביטוי וגילוי של שם צ-באות (ראו צפנת פענח תרומות [לעיל הערה 64], עמ' 122). אולם את דברי נרבוני על אתר הוא מפרש דווקא על פי דעת תנא קמא על אודות שם קדוש זה. לקראת סוף פרק ע"ב, מעיר הרמב"ם כי אחד ההבדלים שבין המשל (האדם) לנמשל (המציאות) הוא שכוח השכל המנהיג את האדם הוא כוח שבגוף, ואילו הקב"ה אינו כוח בגוף העולם, אלא הוא נבדל ממנו לחלוטין. ברם למרות טרנסצנדנטיות מוחלטת זו, מדגיש הרמב"ם, הנהגתו והשגחתו מתלוות אל כל פרט ופרט בעולם. פרדוקס זה שבין נבדלותו המוחלטת של הא-ל מן העולם לבין היותו מחובר לכל פרטי העולם, הוא לדברי הרמב"ם שלמות שאין בשר ודם יכול להבין (ראו מורה נבוכים, חלק א, פרק עב [קטו ע"א]). נרבוני כותב בתגובה לדברים אלו כי על אף שכמובן ישנם עניינים בתורת הא-ל לווהות הנשגבים מהבנת אנוש, הרי שה'פרדוקס' שמתאר כאן הרמב"ם אינו פרדוקסלי כלל ועיקר, שהלוא קיים 'כח הקושר'. מכאן הוא חושף את הסוד שמסתיר כאן לדעתו הרמב"ם: 'ואי אפשר לי מבלתי שאגלה אליך סודו, ואומר

שבה הזכיר את דעת תנא-קמא לצד דברי שפינוזה, לא ביקש הרוגוצ'ובר להתייחס להקשר המלא של השפינוציזם אלא רק למה שבתיאורו של גבעת המורה את דעת שפינוזה תאם את הגישה האימננטית שלו עצמו להנהגת הטבע, שאיננה תואמת במלואה לגישתו של שפינוזה.⁷⁸ בהמשך לכך לא ניתן להתעלם מנתון נוסף הקיים בטקסט שבגבעת המורה, אשר מוכרחים לקחת בחשבון במסגרת ניסיון לשער את האופן שבו קרא הרוגוצ'ובר טקסט זה והתייחס אליו. כוונתי היא להמשך המשפט אשר מעליו ציין הרוגוצ'ובר את הקו המציין להערתו, ובו נכתב כי דעת שפינוזה 'מסכים לדברי המקובלים בעניין הצמצום'. כפי שצוין בגבעת המורה במהדורת ברגמן ורוטנשטרייך, ההערה של מימון על הקשר שבין שפינוזה לקבלה אינה אלא דברי מנדלסון על פי יוהן גאורג ווכטר (Wachter) בספרו *Spinozismus im Judentum*.⁷⁹ הקשר שיצר ווכטר, אינטלקטואל נוצרי שכתב בגרמניה של מפנה המאה ה-17, בין שפינוזה לקבלה מבוסס על שלילה

כי מאמר הרב הנה רמז אל מאמר שהתחלה הראשונה נמצאת בכל דבר, וכאלו לקח זה מהם ודע זה' (ביאור נרבוני למורה נבוכים, חלק א, פרק עב [יז ע"א]). וראה בגרסה שמביא שם טוב על אתר, שממנה למדים כי גרסה זו חסרה וכי מדובר כאן על 'מאמר המדברים' – ולפיכך ייתכן שיש להסיק כי כוונת נרבוני היא ש'ההתחלה הראשונה נמצאת בכל דבר' רק מכסה על דעתו האמיתית של הרמב"ם [שכן מאמר זה הוא של המדברים, הכלאם, ברי הפלוגתא של הרמב"ם]. ברם הרוגוצ'ובר, שאת דבריו על כך אביא מייד, התייחס לגרסה החסרה, שממנה נראה כי נרבוני גורס שהרמב"ם אכן התכוון לזה). על מאמר זה כי 'ההתחלה הראשונה נמצאת בכל דבר' העיר הרוגוצ'ובר: 'זה הוא פלוגתא דתנאי במס' שבעות דף ל"ה אם שם צבאות הוא קדוש או לא ע"ש, וזה הוא שם מ"ב מעשה בראשית, ועיין מ"ש רבינו ז"ל לעיל' (צפנת פענח מורה נבוכים [לעיל הערה 7]), עמ' שעא-שעב. יש לשים לב כי כמו בהערתו על השפינוציזם גם כאן הוא קושר בין שם צבאות לשם מ"ב בקשר שמקורו בקבלה).

⁷⁸ גישה זו של הרוגוצ'ובר בוודאי שאינה פנתאיסטית במובן הצר של המילה ובאופן המיוחס לשפינוזה, ודומה כי יש להגדירה כעמדה מעין פאנאנטיסטית. שכן את הנהגת הטבע מתאר הרוגוצ'ובר כחלק מן הא-לוהות (לא עם כולה כמו בעמדה הפנתאיסטית של שפינוזה) על ידי זיהויה רק עם שם צבאות שהוא שם מסוים שדרכו מתגלה הא-ל בטבע. זאת בעוד ששאר השמות הקדושים, שבנוגע להם היו חז"ל תמימי דעים כי אסור למוחקם, הם התגליותיו של הא-ל מעבר לטבע. קיומם של שאר השמות הקדושים מגדיר אפוא היטב את החיץ שבין גישת הפנתאיזם לזו של הפאנאנטיזם. גישה זו הולמת למדי את השייכות של הרוגוצ'ובר לחסידות חב"ד (על הגישות המחקריות השונות בשאלת הפנתאיזם והפאנאנטיזם בהגותה של חסידות חב"ד ראו ציפי קויפמן, בכל דרכך דעה: תפיסת הא-לוהות והעבודה בגשמיות בראשית החסידות, רמת-גן תשס"ט, עמ' 38-39. אולם ראו את הדיון המלא שם, עמ' 27-43, על הקושי להגדיר את שני המושגים האלה ולעמוד על ההבדל הברור ביניהם ועל הבעיה להכיל אותם על תפיסות בפילוסופיה היהודית! בשל כך אני משתמש במושגים אלה באופן מסויג, רק במטרה לעמוד בחדות על ההבדל שבין השיטות. אף ייתכן שכדי להגדיר ביתר דיוק את דבריו של הרוגוצ'ובר נכון להיעזר במונח שטבע לאחרונה יוסף אביב"י: 'פנאמנציניזם' [ראו יוסף אביב"י, קבלת הראי"ה, כרך רביעי, ירושלים תשע"ח, עמ' 1379]. רוצה לומר, לא 'הכל א-לוהים' [פנתאיזם] ולא 'הכל בא-לוהים' [פאנאנטיזם] אלא 'הכל אצילות א-לוהית' [פן = הכל; אמנציניזם = האצלה]. ראו על כך עוד להלן בהערה 107). אומנם אפשר לטעון כי גם אצל שפינוזה הא-ל הוא בפועל טרנסצנדנטי לעולם כפי שאנו מכירים אותו, שכן יש לו אינסוף תארים ואילו אנו מכירים רק שניים (מחשבה והתפשטות) (ראו קויפמן, בכל דרכך דעה [לעיל הערה זו], עמ' 31, לפי ה- Encyclopedia of Religion and Ethics). ברם לפי הרוגוצ'ובר האדם עצמו עשוי להיחשף הן לגילוי א-לוהי בגדר טבע הן לגילוי 'למעלה מגדר טבע' (צפנת פענח מורה נבוכים [הערה 7], עמ' תה-תז). חלוקה זו כמובן שאינה אפשרית בעולם של שפינוזה, שלדעתו כל גילוי ודבר באשר הוא, אינו אלא חלק מן הטבע שמשמעותו הוא הכרח (אלא שהאדם אינו משיג את כולו). והשוו את גישתו זו של הרוגוצ'ובר לדבריו של חסיד חב"ד אחר (מן הדורות הראשונים של חב"ד), ר' יצחק אייזיק הלוי אפשטיין מהומיל, שכתב בשפת הקבלה כי 'ענין טבע הטוב להטיב הידוע [...] שמענו בפירוש שזה מתחיל מחסד דע"י [=דעתיק יומין] ולמטה אבל למעלה מזה לא שייך כלל לשון טבע שהוא כמו ענין חיוב ח"ו' (מאמר שני המאורות, פלטבה תרע"ח, עמ' 186).

⁷⁹ גבעת המורה מהדורת ברגמן ורוטנשטרייך (לעיל הערה 54), עמ' 161, הערה 15.

של שניהם והאשמתם באתאיזם.⁸⁰ ברם בהתגלגלותו של הרעיון מווכטר אל מימון דרך מנדלסון⁸¹ קיבל הרעיון תפנית חדה והתייצב בהקשר חדש ויהודי: הקבלה מוצגת עתה בגבעת המורה כמקור סמכות, שכביכול מעניק לשפינוציזם מקום לגיטימי במידת מה במסגרת אמנות ישראל.⁸² פסקה זו

⁸⁰ ראו חיים מחלב, בין שפינוציזם לאתאיזם – השפעת הפילוסופיה של ברוך שפינוזה על הנאורות הגרמנית המוקדמת: יוהן גאורג וכטר והשפינוציזם ביהדות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 2009. ראשיתם של דברי וכטר בפולמוס חריף שהתנהל בשלהי המאה ה-17 בין וכטר ליוהן פטר שפת (Späth). וכטר היה פילוסוף פרוטסטנטי, ואילו שפת נולד למשפחה קתולית אך התגייר וקיבל את שמו העברי משה הגרמני (Moses Germanus). על אודות דמותו של שפת וסיפור התגיירותו ראו מחלב, שפינוציזם [לעיל הערה זו], עמ' 84-96. שפת פתח את הדילוג עם וכטר בשליחתו לאחרון חיבור קצר שכתב בשם 'הניגוד שבין הדת היהודית לפגאנית', ואילו וכטר הוליד מן הפולמוס שהתפתח עם גרמנוס את ספרו 'השפינוציזם ביהדות' (או בשמו המלא: 'השפינוציזם ביהדות', או על העולם שזכה להאלהה על ידי היהדות של ימינו והקבלה הסודית שלה' [Der Spinozismus im Judenthumb,]oder, Die von dem heütigen Judenthumb und dessen Geheimen Kabbala vergötterte Welt. לתרגום לעברית ראו מחלב, שפינוציזם [לעיל הערה זו], עמ' 3, הערה 2). בספר זה הופיעה לראשונה הטענה בדבר הקשר שבין שיטת שפינוזה לתורת הקבלה, בכך שווכטר מאשים את שתי האסכולות האלה, השפינוציזם והקבלה, באתאיזם. יש לציין כי גרמנוס היהודי, שהיה שותף לסלידתו של וכטר משפינוזה, טען כי וכטר הנוצרי כלל לא הבין את הקבלה, שכן ההבנה שלה שמורה ליהודים בלבד (לפולמוס זה שבין וכטר לשפת ראו בהרחבה אצל מחלב, שפינוציזם [לעיל הערה זו], עמ' 116-157). אומנם דומה כי מאוחר יותר הסכים וכטר עם הטענה שהוא עצמו לא הבין את הקבלה, גם אם לא לטענת גרמנוס על אודות המחזיקים הבלעדיים ביכולת להבינה: בעקבות ביקורתו של יוהאן פראנציסקוס בודיאוס (Buddeus) עליו, בחר וכטר לחזור בו בספרו השני, 'הארת הקבלה' (Elucidarius Cabalisticus), מהאשמת שפינוזה והקבלה באתאיזם, והפך ממגנם למגינם (ראו גרשם שלום, אברהם כהן הירירה בעל 'שער השמים' חייו, יצירתו והשפעתה, ירושלים תשל"ח, עמ' סב-סד). אך בניגוד לדעתו של בודיאוס, שהיה שותף להתנגדות שני הראשונים לשפינוזה, וכטר לא חזר בו מטענת 'קבליותו' של שפינוזה. הקשר בין שתי האסכולות שצמחו בעולם היהודי נותר יציב בתקופת המעבר שבין וכטר המוקדם לזה המאוחר, ורק ההבנה אותן והיחס השיפוטי אליהן (כאחד) השתנה מציודו (על הדיון של וכטר עם בודיאוס, כולל המהפך שעבר וכטר ביחסו לשפינוזה ולקבלה, ראו בהרחבה אצל מחלב, שפינוציזם [לעיל הערה זו], עמ' 157-200).

⁸¹ אומנם מנדלסון, בניגוד למימון, לא מציג את הקבלה באור החיובי שבה מימון מציג אותה, וייתכן שבראש ובראשונה הוא עושה זאת מנקודת מבטו של וכטר. לפי התרגום לעברית, המאוחר, כותב מנדלסון כי 'שיטת שפינצי [...] החכם וואכטער הוכח בראיות ברורות, אשר בעלי הקבלה חפרו מקור השיטה הזאת ויכונונה' (מנדלסון, מועדי שחר [לעיל הערה 74], עמ' 100). ברם לפי המקור הגרמני, מנדלסון לא כתב כי וכטר הוכיח שהקבלה היא המקור ל'שיטה' של שפינוזה, אלא כי ה-'kabbalischen Schwärmerie' (מה שניתן לתרגם כמעין 'ההזיה הקבליסטית' – ויש לדקדק: 'ההזיה הקבליסטית' ולא ה'קבלה ההזייתית' [kabbalischen Schwärmerie] ולא Schwärmerische Kabbala). רוצה לומר, נראה כי מנדלסון מרחיק את הטענה מן הקבלה כשלעצמה, אליה ידע להתייחס גם בחיוב באופניו שלו) היא מקור השפינוציזם (בטקסט הגרמני המקורי המילים 'שיטת שפינצי' אינן קיימות, וכל התייחסותו היא ל'זו הדעה' ['diese Meynung']). המכוונת אל השפינוציזם [שאינה בהכרח זהה לשיטה של שפינוזה עצמו], זאת תוך הימנעות מהזכרת המילה 'שיטה' או 'תורה'. ראו Moses Mendelssohn, *Morgenstunden*, Berlin 2014, p. 79. אני מודה לדר' חיים מחלב על סיועו בעמידה על ההבדלים שבין הטקסט הגרמני לתרגומו העברי.

⁸² ראו דברי גדעון פרוידנטל, ולפיהם 'לקהל היהודי של גבעת המורה אולי היתה הקרבה בין שפינוזה לקבלה בבחינת המלצה על שפינוזה' (פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות [לעיל הערה 11], עמ' 156). אולם כפי שפישל לחובר מציין, על 'המלצה' זו קמו התנגדויות מייד עם הדפסת גבעת המורה (ראו לחובר, על גבות הישן והחדש [לעיל הערה 55], עמ' 111). כאשר כוונתו היא לרופא ר' מרדכי גומפל שנבר-לוינסון, ששנה אחת בלבד לאחר הדפסת גבעת המורה כתב כיצד 'קמו אנשים אשר לא נגה עליהם אור התורה לאמר שדעת המקובלים נוטה לדעת האיש הזה [=שפינוזה. יא"מ], ואחריו הטה גם אחד מבני עמנו, אבל חלילה להאמין בדברים האלה' (מרדכי גומפל, יסוד התורה, אלטונה תקנ"ב, יט ע"א). הוא מנמק את קביעתו בטענה 'כי המקובלים יאמרו שהבוי"ת [=הבורא יתברך] עם מדותיו והמה הספירות הוא אחד [ולא שהכל הוא אחד] כדעת שפינוזה לפי גבעת המורה. יא"מ], אבל אחריהם יבואו העולמים הנפרדים והנבראים וביניהם העולם הזה וכל יושביה' (שם). על התנגדותו החריפה של גומפל לשפינוזה ראו אליעזר שביד, היהודי הבודד והיהדות, תל אביב תשל"ד, עמ' 128; הנ"ל, תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש, חלק ראשון: תקופת ההשכלה, תל אביב תשס"א, עמ' 160; רודרמן, מחשבה יהודית [לעיל הערה 50], עמ' 329). מני אז ועד היום לא חדלו פילוסופים, תאולוגים וחוקרים לדון בקשר של שפינוזה לקבלה, וייתכן שהרוגוצ'ובר, שמדבריו ניכר כי לא היה יכול להיות שותף מלא להתנגדותו של גומפל, הכיר את כתיבתם של המצדדים בזמנו שלו בקשר זה. לכתובה הכי אחרונה על הקשר בין שפינוזה לקבלה ראו Yitzhak Y. Melamed, "From the Gate

בגבעת המורה, חיבור שכתב מימון כתיבה משכילית בלבושים יהודיים מסורתיים יחסית, קיבלה אפוא צביון יהודי-דתי מסורתי, והמוקד של הבעיה המוצגת בה אינו פילוסופי אלא תאולוגי: בין טענה אחת, שלפיה הפנתאיזם של שפינוזה תואם את תורת הקבלה, לבין טענה אחרת, שלפיה הוא אינו עולה בקנה אחד עם אמונת חידוש העולם.⁸³ עולה אפוא הרושם, ויעיד על כך מקום הסימון של הרוגוצ'ובר על הטקסט הנדפס, כי הצביון ה'דתי' שניתן לפסקה שבה מוצגת גרסה מסוימת של שפינוציזם,⁸⁴ משמעותי להבנת היחס שבין ההערה שרשם הרוגוצ'ובר לטקסט שעל רקעו נכתבה. אנסה להעמיק מעט יותר בהשערת האופן שבו קרא הרוגוצ'ובר את הפסקה מגבעת המורה. לשם כך אבקש לתת את הדעת לכך שמימון לא מציין בה התאמה כללית בין שפינוזה לקבלה, אלא מדגיש את ההסכמה שבין שפינוזה לקבלה דווקא 'בענין הצמצום'.⁸⁵ ברם השאלה אם רעיון הצמצום הלוריאני עשוי להתאים לפנתאיזם, נעוצה במחלוקת הקבלית הגדולה אם יש לקרוא את הצמצום כפשוטו. לפי גרשום שלום, ובאופן שעשוי לתאום לגישתם של מקובלים מסורתיים מסוימים, פשוטו של רעיון הצמצום יוצר חיץ בין הא-ל לעולם ודווקא משמש כ'תריס בטוח בפני הפנתאיזם'.⁸⁶ אולם כפי שהוסיף יוסף וייס, 'המושג [=מושג הצמצום. יא"מ] שגדר את הקבלה הזאת [=קבלת האר"י. יא"מ] מפנתאיזם והפכה לתורה דואליסטית, הוא-הוא ששיווה, בהיפוך משמעו, לתורתו של המגיד [ממזריטש. יא"מ] מגמותיה הפאנתאיסטיות-פאנ-אנתאיסטיות'.⁸⁷ מימון הכיר היטב את ההסתכלות על הצמצום כפשוטו מתוך היכרותו עם המקובלים בני זמנו ומקומו,⁸⁸ אולם סירב להבין את רעיון הצמצום 'לפי המשמעות הפשוטה של הדברים'⁸⁹ ובחר עוד בצעירותו לפרש לפי רוחו את הצמצום

of Heaven to the 'Field of Holy Apples': Spinoza and the Kabbalah", in: Cristina Cisiu (ed.), *Early Modern Philosophy and the Kabbalah* (forthcoming).

⁸³ פרוידנטל מסביר כי בהסברו לדברי מנדלסון כוונתו של מימון היא כי לא הייתה למנדלסון סיבה פילוסופית טובה לדחות את שפינוזה, וכי הוא מונע בטענתו משאיפה פוליטית. נרמזת כאן למעשה טענה שלילית נגד מנדלסון שאותו כינה מימון במקום אחר 'צבוע פילוסופית' (ראו פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות [לעיל הערה 11], עמ' 153). אולם אין זה משנה את העובדה כי מנקודת מבט דתית, זו שדרכה הסתכל הרוגוצ'ובר על הסוגיה, הטענה כי אין לקבל עמדה מסוימת רק משום היותה סותרת את דעת בריאת העולם היא טענה טובה.

⁸⁴ ראו גם את טענתו של פרוידנטל שביקש להבחין בין תורת שפינוזה כשלעצמה ובין השפינוציזם בגבעת המורה, הבא כרוך, בין היתר, בתורת הקבלה (ראו פרוידנטל, התפתחותו של שלמה מימון [לעיל הערה 13], עמ' 147).

⁸⁵ על מושג הצמצום בתולדות הקבלה ראו משה אידל, 'על תולדות מושג ה"צמצום" בקבלה ובמחקר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), עמ' 59-112. לפי קבלת האר"י, שאליה מתייחסים כאן הדברים, כדי לברוא את העולמות צמצם האינסוף את עצמו ויצר בתוכו חלל פנוי שבתוכו ברא את העולמות. אולם מימון הבין את התהליך הזה לא כתהליך כרונולוגי אלא סיבתי (ראו מימון, חיי שלמה מימון [לעיל הערה 13], עמ' 80) ולכן יכול היה להנגיד כאן בין 'צמצום' ל'חידוש'. להלן אתייחס לתפיסתו של מימון את הצמצום ודמיונה לתפיסת הצמצום של החסידות, אולם כבר כעת אציין כי בנקודה זו נבדל מימון מן החסידות, שסברה כי הצמצום אינו סותר את חידוש העולם. אומנם יש לשאול כיצד בעיית חידוש העולם, שכזכור הטרידה את הרוגוצ'ובר ושבגינה הוא עלב בשפינוזה, מוצגת כאן כסיבה לדחיית דעתו של שפינוזה, ואף על פי כן הרוגוצ'ובר מכיל אותה. אפשר להשיב שאם הקבלה עצמה מלמדת על חידוש העולם על ידי הצמצום (כך לפי רוב מוחלט של המקובלים, כולל החסידים), והמוקד כאן הוא התאמת שפינוזה לצמצום, כי אז אין מניעה שהרוגוצ'ובר העניק אינטרפרטציה בריאתנית לכל אותם משפטים פנתאיסטיים (הדומים כאמור למשפטים מתורת החסידות) שהוזכרו. על הטענה כי בסופו של דבר בפסקה עצמה משפטים אלה כן מוצגים כסתירה לחידוש העולם ניתן להשיב (בהתאם לקריאה החסידית של הפסקה שעליה אעמוד מיד) כי אף שמנדלסון ראה בהם סתירה לחידוש העולם, לפי האינטרפרטציה החסידית אין בכך הכרח. זאת כמו שלפי העולה ממקורות חסידיים (ראו ר' נחום גרינוולד, 'האור וה"צמצום" לפי שיטת החסידות', היכל הבעש"ט א [כסלו תשס"ג], עמ' לד-לה ושם בהערה 13), הגר"א (ולהלן נראה את הקשר שיצר הרוגוצ'ובר בעצמו בין דעת הגר"א לזו של מנדלסון) סבר שהאינטרפרטציה החסידית לתורת הצמצום מובילה לאפיקורסות, אף שלחסידיים היה ברור שיש בפיהם תשובה ניצחת לטענתו (ראו עמנואל אטקס, בעל התניא: ר' שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 244).

⁸⁶ יוסף בן-שלמה, 'על הפנתאיזם במיסטיקה היהודית לפי גרשם שלום ומבקריו', דעת 50-52, (תשס"ג), עמ' 466. הלשון המצוטטת היא של בן שלמה ולא של שלום.

⁸⁷ יוסף וייס, 'חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה', בתוך: מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשל"ה, עמ' 91.

⁸⁸ ראו מימון, חיי שלמה מימון (לעיל הערה 13), עמ' 80-81.

⁸⁹ שם, עמ' 80.

שלא כפשוטו. מתוך כך הוא הגיע למסקנה כי 'אין הקבלה אלא שפינוזית מורחבת'.⁹⁰ משיכתו של מימון לכיוונים הפנתאיסטיים הובילו אותו לחצר המגיד ממזריטש,⁹¹ הלווא הוא מי שמייצג בדברי וייס את האסכולה הנוקטת ב'צמצום' שלא כפשוטו' ובאופן המוביל אל כיוונים אלה.⁹² אם כן, בניסוחו כי שפינוזה מסכים לדברי המקובלים שבין שפינוזה לקבלה דווקא 'בענין הצמצום', מביע מימון אמירה מהותית ומכוונת, המודעת לשתי האופציות הפרשניות החולקות על מושג הצמצום ושבוחרת באופציית התואמת לגישתה של החסידות.⁹³

נמצא כי ההערה שכתב הרוגוצ'ובר לצד אופי הקשר שהציג מימון בין שפינוזה לקבלה, היא למעשה מפגש של רב חסידי-חב"ד עם אותה התפיסה של מימון שקישרה בינו ובין החסידות. אין ספק כי בעיניו של חסיד חב"ד, הקבלוציה החיובית שמעביר מימון את דעת שפינוזה בהתייחסו לדברי מנדלסון, שהיוו חלק מן הפולמוס על הפנתאיזם ממערב אירופה של שלהי המאה ה-18, עשויה להצטייר כתפיסה של הצד החסידי שב'פולמוס על הפנתאיזם', אשר נערך במקביל באותם ימים במזרח אירופה.⁹⁴ מספר התניא לר' שניאור זלמן מלאדי, האדמו"ר הראשון מחב"ד, נראה כי עיקרו של הפולמוס האחרון עסק בשאלה אם יש להבין את הצמצום כפשוטו.⁹⁵ היות שהרוגוצ'ובר היה שייך לחסידות חב"ד,⁹⁶ ולפי הלל צייטלין אף הגיע אל קריאת מורה הנבוכים (במסגרתה נפגש

⁹⁰ שם.

⁹¹ ראו שם, עמ' 96-113. על הקשר של תורת החסידות לפילוסופיה של מימון בהקשר זה, ראו Yitzhak Y. Melamed, "Spinozism, Acosmism, and Hassidism: A Closed Circle", in Amit Kravitz and Jörg Noller (eds.), *Der Begriff des Judentums in der klassischen deutschen Philosophie*, Tübingen, 2018, pp. 75-85. וראו גם דבריו של פרוידנטל כיצד לתפיסה השפינוציסטית על האי-קיום העצמאי של הדברים הסופיים 'נודע גם מקום חשוב בעניין של מימון בחסידות' (פרוידנטל, פרשנות כשיטת התפלספות [לעיל הערה 11], עמ' 155, הערה 68).

⁹² יש לציין כי לאסכולת ה'צמצום' שלא כפשוטו, תהינה מסקנותיה אשר תהינה, שייכים מקובלים רבים שקדמו למגיד, ומי שנחשב לאבי הזרם הפרשני הזה, שמרבית המעניקים פרשנות פילוסופית לקבלה נמנים עליו, הוא ר' אברהם כהן די-הירירה (ראו ניסים יושע, מיתוס ומטאפורה: הפרשנות המטאפורית של רבי אברהם כהן הירירה לקבלת האר"י, ירושלים תשנ"ד, עמ' 256). יש להוסיף כי היכרותו של וקטר – כאמור אבי הטוענים לקשר בין הפנתאיזם של שפינוזה לקבלה – עם הקבלה, נעשה בעיקר דרך הפרשנות של הירירה, כאמור אבי אסכולת ה'צמצום' שלא כפשוטו' (ראו יוסף שורץ, אימננציה, טרנסצנדנציה ואתאיזם: הוויכוח סביב הקבלה בראשית העת החדשה, דעת 59-57 [תשס"ו], עמ' 196), ולא בכדי ישנן טענות בדבר השפעתו של הירירה על שפינוזה (ראו למשל דיונו של גרשם שלום: שלום, אברהם כהן הירירה [לעיל הערה 80], עמ' מח והלאה; וראו לאהרונה מלמד, שפינוזה וקבלה [לעיל הערה 82]).

⁹³ דומה כי מימון בחר את ניסוחו הנזכר בגבעת המורה בעקבות נוסח שכתב יצחק אייכל, כאמור המו"ל של גבעת המורה, בביוגרפיה שחיבר על משה מנדלסון שנים בודדות לפני שחיבר מימון את גבעת המורה. בביוגרפיה זו העיר אייכל כי 'ברוך דע שפינאצא [...] הרכיב יחד דעות המקובלים והפילוסופים, ובפרט בענין מציאות האלוהות הרכיב לימודי הצמצום עם איזה לימודי הכת המדברים יחד' (אייצק אייכל, תולדות רבנו החכמה משה בן מנחם, ברלין תקמ"ח, עמ' צט בהערה. ההדגשה שלי. ראו על כך דורמן, ויכוחי שפינוזה [לעיל הערה 51], עמ' 83). עם זאת אין ספק כי מימון לא רק שאל ניסוח מאיכל בודד את משמעויותיו. לזהות מפורטת יותר בין פרשנותו של מימון לצמצום, כפי שזו מופיעה בספרו חשק שלמה, לפרשנותו של המגיד ממזריטש לצמצום ראו אידל, על תולדות מושג הצמצום (לעיל הערה 85), עמ' 106-109.

⁹⁴ מי שעמד על ההקבלה שבין שני הפולמוסים על אודות הפנתאיזם, שנערכו במקביל בשני צדדי אירופה, ועל שלמה מימון כדמות שנטלה חלק בשניהם, הוא יצחק מלמד. ראו מלמד, שפינוציזם, אקוסמיזם וחסידות (לעיל הערה 91), וראו שם בעיקר בעמ' 78.

⁹⁵ ראו בספר התניא, שער היחוד והאמונה, פרק ז. כך הוא לפי מקורות חב"דיים, ולפי העדות שתובא לקמן נראה שהרוגוצ'ובר קיבל זאת. יש לדעת כי החלק שבו כותב אדמו"ר הזקן נגד המבינים את הצמצום 'כפשוטו' היה מצונזר מספר התניא במשך שנים רבות. על כך ראו יצחק נחמן שטראה ומשה מרינובסקי, תולדות ספר התניא: כתיבתו, הדפסתו, התפשטותו, ניו-יורק תשע"ז, עמ' קמז.

⁹⁶ ראו מייטליס, למדנות, חסידות וקבלה (לעיל הערה 28). יש לציין את הערכתו הנדירה של הרוגוצ'ובר לר' שניאור זלמן מלאדי (לרוב הוא ציין הערכה זאת בהתייחסותו לספרי הפסיקה של האחרון). האדמו"ר הראשון לחסידות חב"ד היה היחיד שהרוגוצ'ובר כינה ה'גאון האמיתי' (ראו שו"ת צפנת פענח, חלק א, דווינסק ת"ש, עמ' 52, וכן במקור המצוטט מייד). הוא אף קבע: 'הכלל כמעט כל מקום שפסק הגאון האמיתי מלאדי ז"ל אמת' (שו"ת צפנת פענח החדשות, חלק ראשון, מודיעין עילית תש"ע, עמ' קד). אין ספק כי משפט זה הוא ביטוי ההערצה הגדול ביותר

עם דברי מימון אלה) מתוך השתייכות זו,⁹⁷ קשה להימנע מן ההשערה שאת המחלוקת שמציג מימון בין שפינוזה למנדלסון על התפיסה הפנתאיסטית הוא קרא לכל הפחות בזיקה למחלוקת הקבלית על מושג הצמצום. אפילו הוגה שהיה רחוק מחסידות חב"ד קרא כך טקסט זה באופן מפורש. בהערות משלו שרשם ר' יעקב בכרך (1824-1896) על מהדורת מורה הנבוכים עם פירוש גבעת המורה, הוא כתב על טענת מימון כי דעת שפינוזה מסכימה ל'דברי המקובלים בענין הצמצום' את המילים הבאות: 'יתכן שכונתו לדעת מוהרש"ז מלאדי בספרו תניא או לקוטי אמרים בענין "ממלא כל עלמין" ו"לית אתר פנוי מינה" כפשוטו ממש'.⁹⁸

סיוע נוסף להשערה עשוי להגיע משתי עדויות פנים-חסידיות. הראשונה מלמדת כי הרוגוצ'ובר התייחס ברצינות רבה למושג הצמצום, כאשר התבטא לפני אחד מחסידיו חב"ד כי 'להבין את עניין הצמצום, יכול לקחת שנה וחצי'.⁹⁹ מאמירה זו אפשר להניח כי כאשר הוא התייחס לדברי מימון בסמוך למושג הצמצום שמזכיר האחרון, לא יכול היה הרוגוצ'ובר להתעלם מן המושג הקבלי שהיה בעל חשיבות בעיניו. לפי עדות משמעותית אף יותר לענייננו, התבטא הרוגוצ'ובר לפני ר' יצחק הורוביץ (חסיד חב"ד ידוע שנודע בכינוי 'איצה' דער מתמיד'), כי המחלוקת אם הצמצום נכון להתפרש כפשוטו (שלפי עדות זו ובהתאם לתפיסה המקובלת במקורות החב"דיים את המחלוקת, זיהה אותה הרוגוצ'ובר כמחלוקת שבין ר' שניאור זלמן מלאדי והגר"א מווילנה),¹⁰⁰ אף היא (בדומה לזו שבין שפינוזה למנדלסון) תלויה במחלוקת התנאים על איסור מחיקת שם צ-באות.¹⁰¹ מן האמור עולה אפוא, כי כפי הנראה גם בהערה שבה התייחס הרוגוצ'ובר לשפינוזה על ידי התלמוד קיימת

שהרוגוצ'ובר הפגין לדמות רבנית מהתקופה הבתר-תלמודית, מלבד מושא הערצתו הרמב"ם (לשבחים נוספים שנשמעו לפי העדות מפיו של הרוגוצ'ובר על רש"ז ראו יהושע מונדשיין, 'פענה רזא – לדמות החסידית של הרוגוצ'ובי', בתוך: מגדל עז, כפר חב"ד תשמ"מ, עמ' צא-צד). בהמשך להערה 78 ראו גם את דברי ר' בצלאל נאור, שבהתייחסותו לכלל פירושי של הרוגוצ'ובר את המחלוקת הנידונה במאמר על שם צ-באות (לא רק על פי הקבלה והחסידות אלא גם על פי הרמב"ם) סבר כי הוא עשה זאת 'על דרך חסידות חב"ד' (בצלאל נאור, מצות ה' ברה: בירור יסודות שבע מצוות בני נח, ניו יורק תשס"ח, עמ' 53, הערה 123).

⁹⁷ ראו צייטלין, הסביבה (לעיל הערה 4), עמ' 60: 'את יראת-הכבוד העצומה שלו לרמב"ם קיבל "העילוי מרוגצ'וב" מחב"ד [...] בחב"ד שררה הערצה ל"מורה נבוכים", ומחב"ד באה לו "עילוי מרוגצ'וב" ירושה זו'. לאחרונה הוסיף ר' בצלאל נאור בספרו 'מחול לצדיקים' סברה שלפיה הקשר של הרוגוצ'ובר למורה נבוכים קשור לא רק לבית גידולו החב"די בכלל אלא דווקא לגדילתו בזרם המסוים של חב"ד-קופוסט, שבה דומה כי שרר יחס חיובי יותר למורה מאשר בחב"ד-ליובאוויטש (ראו בצלאל נאור, מחול לצדיקים, ירושלים תשע"ו, עמ' רכג, הערה 183). ואומנם יש לזכור כי כשהלל צייטלין מציין את ההערצה למורה נבוכים בחב"ד (שבסופו של חשבון הייתה די מורכבת; ראו על כך אצל יעקב גוטליב, שכלתנות בלבוש חסידי, רמת-גן תשס"ט, עמ' 26, שכותב בצדק כי 'יחסם של הוגי חב"ד ל"מורה נבוכים" הוא אמביוולנטי'), הוא הרי אומר זאת מתוך משקפיו ה'קופוסטטיים', שכן אף הוא גדל בחסידות חב"ד קופוסט.

⁹⁸ גורפינקל, ר' יעקב בכרך (לעיל הערה 11), עמ' 30. כלומר אם יש להבין את מושג הצמצום 'לא כפשוטו', אזי את המושגים 'ממלא כל עלמין' ו'לית אתר פנוי מינה' יש להבין 'כפשוטו ממש'.

⁹⁹ ראו יאיר בורוכוב, הרוגוצ'ובי: סיפור חייו של גאון הגאונים, שר התורה רבי יוסף רוזין זצ"ל, תשע"ד, עמ' 229.
¹⁰⁰ על סוגיה זו ראו למשל אצל תמר רוס, 'שני פירושים לתורת הצמצום – ר' חיים מוולוז'ין ור' שניאור זלמן מלאדי', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ב), עמ' 153-169.

¹⁰¹ ראו ישראל אלפנבין, יראת ה' אוצרו, רמלה תשס"ה, עמ' 258; בורוכוב, הרוגוצ'ובי (לעיל הערה 99), עמ' 234. לאיצה' דער מתמיד היה קשר אישי עם הרוגוצ'ובר, וייתכן כי הסיבה שלפיה הרוגוצ'ובר ביטא זאת דווקא לפניו אינה מקרית, אלא נובעת מכך שהוא עסק לא מעט בעניין מחלוקת זו על פירוש הצמצום. הרב הורוביץ התכתב על סוגיה זו עם הרב אליהו דסלר, ולעומת האחרון שביקש לגשר בין דעת החסידים לדעת הגר"א ולהראות כי דעתם בנושא אחת היא, הרב הורוביץ (כמו אדמו"רי חב"ד באותם הימים) דווקא ביקש לשמור על יסוד המחלוקת. ראו על כך אהרון סורסקי במרביצי תורה ומוסר, חלק ג, ירושלים תשל"ו, עמ' סה-סו, ובארוכה יותר, אלפנבין, יראת ה' אוצרו (לעיל הערה זו), עמ' 250-258. אוסיף על כך שבהתייחסותו לשמועה זו על דברי הרוגוצ'ובר הביע רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש האחרון, התנגדות לזהות שבין מחלוקת המקובלים על הצמצום ובין מחלוקת התנאים על שם צ-באות, שכן 'הצמצום קדם לכל השמות ולכל העולמות' (לקוטי שיחות, חלק טו, יו-יורק תשס"ו, עמ' 473), לדיון קבלי נוסף בשמועה זו על דברי הרוגוצ'ובר לרב הורוביץ ראו ר' יצחק מאיר מורגנשטרן, דעה חכמה לנפשך שופטים תשע"ו, ירושלים תשע"ו, עמ' ל-לו.

במובן מסוים כוונה קבלית,¹⁰² וזאת מלבד הזיהוי הקבלי המפורש שהוא ערך בה, כאמור, בין שם צ-באות לשם מ"ב.¹⁰³ לסיכום יש לומר כי אין לראות בהערה של הרוגוצ'ובר הכלה מלאה של גישת ה'שפ"ן הטמא', אלא יותר התייחסות למשפטים מסוימים בהצגת השפינוציזם, שהתאימו לשיטתו שלו ובמסגרת ההקשר התורני שבו הוא הוצג בגבעת המורה, אשר כולל אינטרפרטציה קבלית.

ה. סיום

באותה תקופה שבה רשם הרוגוצ'ובר את התייחסויותיו לשפינוזה, התייחס גם הרב אברהם יצחק הכהן קוק אל אותו פילוסוף. בניגוד לרוגוצ'ובר הוא לא עשה זאת זעיר כאן זעיר שם אלא באופן שיטתי.¹⁰⁴ מחד גיסא הוא ידע לתקוף את שפינוזה בצורה אף קשה יותר מהרוגוצ'ובר,¹⁰⁵ ברם מאידך גיסא הוא התעסק באופן שיטתי הרבה יותר עם שיטתו של שפינוזה, הכיל אותה באופן משמעותי הרבה יותר וייחס ל'צירוף' השיטה משמעות חשובה.¹⁰⁶ בעמידתו על כך ראה עצמו הרב קוק כחלק מתהליך היסטורי של 'צירוף' שיטת שפינוזה שבו נטלו חלק, באופנים שונים, מספר דמויות דתיות.¹⁰⁷

¹⁰² בהקשר זה לא ניתן להימנע מלהזכיר את העובדה שבאותם הימים שבהם הגה זאת הרוגוצ'ובר נערך באותה סביבה מזרח-אירופית דיון רציני על הדמיון (והשוני) שבין שיטתו של שפינוזה לזו של ר' שניאור זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד. ראו בספר המחקרי המקיף הראשון על שיטת חב"ד שכתב ב-1913 מרדכי טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, חלק שני, ורשה תרע"ג, עמ' 99-120. טייטלבוים מזכיר הוגים מן המאה ה-19, שעמדו עוד קודם לכן על הדמיון שבין שיטתו של שפינוזה לשיטה הקבלית של ר' שניאור זלמן (מלבד הדמיון שבין שפינוזה לקבלה בכלל), וביניהם שניאור זק"ש ופביוס מיזיס (שם, עמ' 99, הערה 3).

¹⁰³ לעדות על הקשר נוסף, שבו הרוגוצ'ובר השתמש במחלוקת על קדושת שם צ-באות לצד התייחסות לדברי חסידות וקבלה ראו מונדשיין, פענח רזא (לעיל הערה 96), עמ' צג-צד. כל האמור מתווסף למאמר, שבו ביקשתי להצביע בהרחבה על הקשר שבין הרוגוצ'ובר לקבלה ולחסידות (ראו מייטליס, למדנות, חסידות וקבלה [לעיל הערה 28]).
¹⁰⁴ מספר מחקרים נגעו ביחסו של הרב קוק לשפינוזה, ולאחרונה נכתב מחקר מקיף על סוגיה זו. ראו אהוד נהיר, תיקון: האתגר השפינוציזי בכתבי הרב קוק, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ז.

¹⁰⁵ הוא כתב: 'השיטה השפינוצית עם סיגיה יחד, היא הפוכה לגמרי מאורן של ישראל [...] היא חוללה את העת החדשה, עד כל רעותיה, ובכלל האנטישמיות, עד ששפינוזה וביסמרק הם דוגמת בלעם והמן' (ראי"ה קוק, קבצים מכתב יד קדשו, ירושלים תשס"ו, פנקס 'ראשון ליפו', פסקה קיז, עמ' קמו).

¹⁰⁶ במונח 'צירוף' עושה הרב קוק שימוש מפורש במונח של מנדלסון שביקש 'לצרף' את שפינוזה (כפי שעומד על כך הרב קוק באותה פסקה. ראו בהערה הבאה). ראו דברי מנדלסון: 'לפי שיטתו [של שפינוזה. יא"מ] ה**צירופה** והמטהרה מהדעות המשבשות תתחזקנה ותאמצנה דתי האלוהיות ודתי המידותיות והמוסריות' (מנדלסון, מועדי שחר [לעיל הערה 74], עמ' 123. ההדגשה שלי). וראו גם שם, עמ' 136: 'שימה נא אחי יקירי! והבין אשר מיוודענו [=לסינג] **צרף** וטהר שטת שפינאצי כמעט **במצרף** הזה אשר אנוכי **צרפתיה**, וימצא גם הוא את השווי הערך שבין השטה המטהרה מהדעות המשבשות, ובין האושר וההצלחה האנושיות, וכי גם תבוא בברית דתי האלוהיות, תשמור חוק דתי המדותיות' (ההדגשות שלי). וראו אביב"י, קבלת הראי"ה [לעיל הערה 78], עמ' 1381, כי המושג 'צירוף' מבטא את הרעיון אשר בלשון הקבלה והחסידות קרוי 'בירור ניצוצות'.

¹⁰⁷ 'המתחיל לצרפו הרמבמ"ן [= ר' משה בן מנחם], ולא גמר את תיקונו. אבל הבעש"ט צרפו בלא ידיעה את מי הוא מצרף, מפני שלא היה לו צורך למקורו, כי הוא שאב את הידיעה ממקורה הפנימי וצרפה. ועדיין לא נגמר העיבוד, והולך הוא ונגמר' (הראי"ה קוק, קבצים מכתב יד קדשו [לעיל הערה 105], שם). אם כן, הרב קוק מציג שלוש דמויות מייצגות של 'צירוף' יהודי את שפינוזה. הדמות הראשונה, הרמבמ"ן, הפילוסוף היהודי המערב-אירופי משה מנדלסון, הוא המקור להצהרה על 'צירוף' שיטת שפינוזה והרב קוק עושה כאן שימוש מפורש במושג של מנדלסון (ראו בהערה הקודמת). מקצת תהליך זה של מנדלסון ראינו במאמר, והוא נעשה מתוך אותה השפה הפילוסופית שבה פעל שפינוזה ובמסגרת הקשר תרבותי דומה. וראו דברי אביב"י כי דבריו של הרב קוק על מנדלסון מכוונים לקביעה של האחרון 'כי לפי שיטת שפינוזה קיים עולם העומד בפני עצמו מחוץ לא-לוהים, אף שקיומו תלוי בא-לוהים' (אביב"י, קבלת הראי"ה [לעיל הערה 78], עמ' 1380). הדמות השנייה היא של מייסד החסידות המזרח-אירופית, ר' ישראל בעל שם טוב, שבניגוד למנדלסון פעל בשפה אחרת ובהקשר תרבותי שונה מזה של שפינוזה, אך בירר בעולמו התאולוגי-מיסטי את עצם הרעיון הפנתאיסטי, בלי כל צורך להכיר את שפינוזה או את ה'שפינוציזם' בשמם (מנדלסון אומנם צעיר מהבעש"ט, אך הוא מוצג כראשית הצירוף של שפינוזה משום שהוא הראשון שביקש לצרף אותו באופן מודע. לניסיון נוסף לקשור בין שפינוזה, מנדלסון והבעש"ט, ראו זאב לוי, שפינוזה ומושג היהדות, תל אביב תשמ"ג,

לסיום המאמר אבקש לבחון את מקומו של הרוגוצ'ובר במרחב דתי זה של הכלה מסוימת את דברי שפינוזה. על פניו נראה כי הערתו של הרוגוצ'ובר לא נושאת עימה כל בשורה פילוסופית, שחידושה נעוץ בעיקר בדרשה העולה מצירוף המקורות התלמודיים המתרחש בה עצמה, ושיחסה לטקסט השפינוציסטי מכוון בעיקר לאימנציה מסוג שחסידיים רבים היו עשויים להסכים איתה.¹⁰⁸ אולם כדי להבין את הייחודיות שקיימת בהערה זו במסגרת מרחב דתי משורטט זה, יש להסתכל על מגמת ההערה הזו כחלק אינטגרלי מן המגמה הלמדנית-הלכתית של הרוגוצ'ובר, הבאה אצלו באינטראקציה עם הספרות הפילוסופית.¹⁰⁹

לטובת הסבר דבריי אבקש להתייחס תחילה להערה היחידה שרשם הרוגוצ'ובר לצד הדיון של גבעת המורה בשפינוציזם, אך אני לא הזכרתי כלל במאמר. הסיבה שלא הזכרתי אותה היא משום שאין הדברים נוגעים כלל בשפינוזה או בשפינוציזם עצמם. עם זאת, ברצוני להראות כיצד הצבתה כחלק מתמונת ההערות שרשם הרוגוצ'ובר לצד עיסוקו של מימון בשפינוציזם, עשויה לסייע בעמידה על הייחודיות הטמונה במגמה שבה התייחס הרוגוצ'ובר לשפינוציזם עצמו. את ההערה כתב הרוגוצ'ובר לצד ציטוט של מנדלסון את כריסטיאן וולף (Wolff), המחלק בין שני מיני 'כמות', 'כמות המתפשט החצוני' (Extensive Grösse) ו'כמות המתפשט הפנימי' (Eine intensive Grösse). ההבחנה מזכרת בגבעת המורה כחלק מציטוטו הארוך של מימון את 'מועדי שחר' של מנדלסון, והיא נזכרת כחלק ממהלך ניסיונו של האחרון לערער ו'לצרף' את דברי שפינוזה.¹¹⁰ הרוגוצ'ובר, כמו בהערה שכתב לצד הגדרת הפנתאיזם של שפינוזה בגבעת המורה, מוצא בהבחנה של וולף סוגיות תלמודיות ושאלות בהלכה, אלא שהפעם ההפניות לסוגיות התלמודיות סוטות באופן מובהק מכוונתו המקורית של הדיון. בבסיס התייחסותו של הרוגוצ'ובר לדברים עומדת שאלה הלכתית בדבר צירופם של שני חלקי אוכל טמא שכל אחד מהם הוא בשיעור 'חצי ביצה' (בלשון שיעורי חז"ל). מה הדין במקרה זה, שבו כל אחד משני החלקים אינו גדול מספיק כדי שיוכל לטמא אוכלים אחרים (השיעור שבו אוכל טמא אחרים הוא לפחות 'כביצה' שלמה), אך

עמ' 95). הדמות השלישית הנרמזת כאן ('ועדיין לא נגמר העיבוד, והולך הוא ונגמר') היא כמוכן של הרב קוק עצמו, תושב ארץ ישראל באותם ימים, שמבקש לשלב את בירורה המודע של שיטת שפינוזה ואת התייחסותה הישירה אליו, בדומה למנדלסון, ביחד עם בירורה מתוך עולמן של הקבלה והחסידות הבעש"טית (לדברי אביב), קבלת הראי"ה [לעיל הערה 78], עמ' 1378-1381, תוצאת הצירוף הזה על ידי הרב קוק היא הפיכת הפנתאיזם [=הכל א-לוהים] של שפינוזה לפנאמנציניזם [=הכול אצילות א-לוהית]). הרב קוק קבע כי בגמר התהליך יהא ברוך שפינוזה 'יוצא מכלל ארור ויבא לכלל ברוך' (הראי"ה קוק, קבצים מכתב יד קדשו [לעיל הערה 105], שם). הוא קבע זאת לאור העובדה ששפינוזה היה מזרע ישראל, ולכן לדבריו 'יש בפנימיות שלו עיקר יסודי שאחר צירוף מרובה הוא נכנס אל תוך המחנה' (שם). לדיון בפסקה זו על רקע שאר פסקאותיו של הראי"ה קוק על השפינוציזם ראו לילך בר-בטלהיים, 'מושג הצמצום ופנתאיזם בכתבים הלא-ערוכים של הרב קוק', דעת 83 (תשע"ז), עמ' 323; נהיר, האתגר השפינוציזי [לעיל הערה 104], עמ' 36 ו-111. יש להעיר כי החלק בפסקה זו המתייחס לשפינוזה בחיוב, צונזר במהדורה שהוציאו המכון ע"ש הראי"ה קוק. ראו על כך אודי אברמוביץ, 'השליחות, המונופול והצנזורה – הרצי"ה קוק ועריכת כתבי הראי"ה', דעת 60 (תשס"ז), עמ' 121, הערה 3. ליחס רבני חיובי נוסף לשפינוזה ראו זאב לוי, 'הרב מנחם יואל וחקר שפינוזה', דעת 57-59 (תשס"ו), עמ' 165-178.

¹⁰⁸ כמוכן שהסכמה נרחבת אפשרית זו קשורה לשיטת החסידות שלפי הרב קוק, מייסדה הבעש"ט היה ממצרפי שפינוזה מבלי להכיר אותו. ראו בהערה הקודמת.

¹⁰⁹ כפי שעמדתי על כך בתחילת המאמר, המגמה הלמדנית-הלכתית של הרוגוצ'ובר, שמתאפיינת בין היתר בהיותה מושפעת מן הספרות ההגותית, היא זו שנחקרה עד כה בכלל המחקרים האקדמיים שנכתבו על אודות הרוגוצ'ובר. ראו לעיל ליד הערה 28 ובה.

¹¹⁰ על ידי חלוקה זו הוא קובע כי 'על ידי תוספת הרבה דברים ממין אחד בעצמו, תתרבה כמות האיכות מהמין הראשון לבדו, אבל לא כמות המין השני ר"ל כמות הכח הפנימי' (פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עד [קט ע"א]). הוא מביא לכך דוגמאות קונקרטיות, כגון הדוגמה הפיזיקלית שלפיה 'אם נשפוך מים פושרים לתוך מים פושרים, תתרבה על ידי זה שיעור כמות המים מאותה מדרגת החום בעצמה, אבל לא שיעור מדרגת החום' (שם). הסיבה לאזכור הרעיון היא לשם הבחנה שבין 'אינסוף של התפשטות' ל'אינסוף של כח' וההכרה ש'מזה ימשך שאף אם נקבץ מספר בלתי תכליתי מעצמים בעלי תכלית לא יתהוו מזה עצם בלתי בעל תכלית בבחינת הכח, שהוא הכמות הפנימי, אבל בבחינת ההתפשטות, ר"ל בבחינת הכמות החיצונית לבד. ואולם הכמות הפנימי ישאר בהכרח בעל תכלית כמו שהיה קודם הקיבוץ הנזכר' (שם). לפי האמור, קיבוץ אין-סופי של עצמים סופיים לא ייצור עצם אין-סופי 'בבחינת הכח' (פירוש גבעת המורה למורה נבוכים, חלק א, פרק עד [קט ע"ב]).

בצירוף של שני החלקים ביחד חל השיעור המטמא? האם צירוף שני חצאים אלו יכול לטמא כמו במקרה של שיעור שלם שנטמא? ה'חקירה', לדידו של הרוגוצ'ובר, העומדת בעומק שאלה זו היא האם חצי 'כביצה' אינו מטמא אחרים משום מחסור ב-Extensive Grösse, או שמא הוא אינו מטמא משום שמהות ה'טומאה' שעליה מדברת ההלכה, היא Eine intensive Grösse, שאינה מתרבה מתוספת של ה-Extensive Grösse. הרוגוצ'ובר מפנה למקורות חז"ל שלאורם הוא בוחן את ה'חקירה' הלמדנית:

עיין מ"ש בירושלמי ערלה פ"ב, גבי אם ב' חצאי ביצה שחברם אם מטמאים אחר אם הא דאין פחות מכביצה מטמא אחר משום שיעור עצמו, או דלא קיבל כל כך שיהא אפשר לטמא לאחר, ועיין זבחים דף ל"א ומ"ש בתוספתא פרה גבי כזית שמילא, ועיין בהך דמנחות דף נ"ד ובירושלמי תרומות פ"ב ע"ש בזה.¹¹¹

אף שלהערה זו אין קשר ישיר ליחסו של הרוגוצ'ובר לרעיון השפינוציסטי, הסתכלות עליה בצוותא עם ההערה שרשם על גבעת המורה שמתייחסת במפורש לרעיון השפינוציסטי ולאור שאר ההערות שרשם ב'צפנת פענח מורה נבוכים', עשויה להאיר את אופן ההתייחסות הייחודי של הרוגוצ'ובר לרעיון זה בתוך המרחב הדתי של 'צירוף' שפינוזה. כשהרב זוין הזכיר במאמרו את חיבורו של הרוגוצ'ובר על מורה הנבוכים, הוא כתב כי 'יש לו בכתובים חיבור שלם על ה"מורה נבוכים", ובו הוא מבאר את כל דבריו... לפי ההלכה'.¹¹² אין זה שהרוגוצ'ובר לא הביע דעה פילוסופית בפירושו למורה, אולם ברור שהייחודיות המאפיינת את ההרמנויטיקה ב'צפנת פענח מורה נבוכים' היא פרשנות של הספר הפילוסופי על פי התלמוד וההלכה. הסתכלותו על ההבחנה הפילוסופית של וולף על פי סוגיה הלכתית בדיני טומאה היא דוגמה קולעת לסינתזה שידע הרוגוצ'ובר לערוך בפירושו זה בין הפילוסופיה (אומנם בדרך כלל זו האריסטוטלית שמציג מורה הנבוכים עצמו) ובין ההלכה.¹¹³ כפי שהדגיש הרב זוין במאמרו, הסינתזה שיצר הרוגוצ'ובר בין הפילוסופיה לתלמוד ולהלכה היא חלק מהסתכלותו על כל דבר באשר הוא לאור התלמוד וההלכה.¹¹⁴ הינה גם את ההערה שבה ביצע הכלה מסוימת לשפינוציזם על ידי הצבעה על מקורות תלמודיים-הלכתיים, הרלוונטיים לשאלה הפנתאיסטית (המחלוקת בין תנא קמא לרבי יוסי בדין מחיקת אחד משמות הקודש, ובהשתלשל מכך גם המחלוקת בין רב חסדא לרב הונא בדין קריאת שמע), יש לראות אפוא כחלק מאותם מגמה, מבט והקשר.

אם כן, החידוש המשמעותי ביחסו של הרוגוצ'ובר לשפינוזה אינו בתוצר הפילוסופי אלא בהקשר, במגמה ובדרך של איש הדת הניגש לדברי הפילוסוף ה'כופר' ומסכים, בדרכו שלו, לברר אותם. העיסוק בתלמוד הוא שהיה מרכז הווייתו של הרוגוצ'ובר, ובמסגרת המרחב הלמדני שבו הוא פעל עומדות הסוגיות התלמודיות במרכז דבריו יותר מאשר מגמותיה של הסוגיה הפילוסופית שממשיגה אותן. מנקודת מבט זו לא חייב להימצא הבדל מהותי בין הקשר שנוצר בין השאלה הפנתאיסטית לסוגיות על שמות הקודש לבין הקשר שנוצר בין הגדרות של 'כמות' המוצאות מהקשרן הפילוסופי לטובת סוגיות על טומאה. רוצה לומר, בשונה מקבוצת אנשי הדת 'מצרפי' שפינוזה, שאליה התייחס הרב קוק,¹¹⁵ הרוגוצ'ובר אינו פועל כאן במגמה ובשדות פילוסופיים, קיומיים או מיסטיים, שמוקד עניינם הוא הרעיון הפנתאיסטי גופא, ואף אינו מצהיר הצהרות 'מטא-תורניות'. הרוגוצ'ובר, בניגוד לאותם אישים, ניגש גם אל השפינוציזם מתוך האתוס הלמדני, שבו

¹¹¹ צפנת פענח מורה נבוכים (לעיל הערה 7), עמ' שפ-שפא.

¹¹² זוין, אישים ושיטות (לעיל הערה 5), עמ' 82. ההדגשה היא במקום פיזור באותיות שבמקור.

¹¹³ ראו לאורך ההערות שהודפסו בצפנת פענח מורה נבוכים (לעיל הערה 7).

¹¹⁴ ראו זוין, אישים ושיטות (לעיל הערה 5), עמ' 81-83. וראו גם את הספדו של ר' ישראל דושוויץ על הרוגוצ'ובר, שבו כתב עליו 'כי לא הי' [ה] דבר אפי' [לו] במילי דעלמא שלא נסתכל בו אלא מתוך אספקלריא של בבלי וירושלמי (דושוויץ, תוקפו וענותנותו של יוסף [לעיל הערה 73], עמ' 10). כן ראו צינוביץ, הגאון רבי יוסף רוזין מדווינסק (לעיל הערה 73), עמ' 6; ברמן, רבי יוסי הגאון מרוגאצ'וב (לעיל הערה 73), עמ' 4.

¹¹⁵ ראו לעיל הערה 107.

בירור ההלכות התלמודיות עומד במרכז ההווייה האינטלקטואלית, אלא שהוא עושה זאת בגוון הלמדני-פילוסופי המיוחד שלו. באופן זה 'צורף' שפינוזה, אם ירשה לי לשאול מן הרב קוק את המונח שלקח ממנדלסון,¹¹⁶ מתוך שצורף ללימוד סוגיות הלכתיות, דוגמת מחלוקת תנאים על היתר מחיקת אחד משמות הקודש או מחלוקת אמוראים על איסור קריאת שמע במצבים שונים, שאינו נבדל מהותית, מבחינת הרגוצ'ובר, מחקירות למדניות בענייני טומאה ושיעורים.

---

¹¹⁶ ראו לעיל בהערה 106.